

The dominant discourse over women education in high school text books (1345 – 1357 S.H.)

Hassan Zandieh*, Fatemeh Samiee**

Abstract

1. Introduction and problem statement

The second step of modernization in Iran, began with the formulation of the principles of the White Revolution, and with the formation of the Iran Women's Organization in 1345 AH, planning macro-cultural and educational policies in the field of women became a necessity for governance. Women's education, which was previously considered a part of Iran's modernization program, also became important in this period and was criticized and reviewed.

The modern discourse of Reza Shah's era, which shaped the concept of women's freedom and organized women's educational programs around this axis; it was influenced by the philosophy of the White Revolution and the political, economic and social developments of this era. In the last two decades of Pahlavi rule, new ideals for women became necessary due to domestic and international conditions. On the one hand, the white revolution and the drawing of the utopia of the great civilization, and on the other hand, the growth of feminist ideas influenced the philosophy of women's educational planning in Iran; Unlike the period before the White Revolution, the new ideals were aimed at expanding the scope of women's activities from the home and family to outside it, and the employment, economic independence and participation of

* Faculty member of history department at University of Tehran, (Corresponding Author),
zandiyehh@ut.ac.ir

** M.A in history of Islamic Iran history from University of Tehran, fateme.s4890@gmail.com

Date received: 2022/09/03, Date of acceptance: 2022/12/06

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

women in the new structure of Iran as an economic and social activist were continuously emphasized. The question of the article is that in the discourse space of the era of the White Revolution, what was the approach and nature of women's educational plans and programs in textbooks?

2. Research background

The book "Educational System and Building a Modern Iran" (Manashri 2017) has evaluated the effect of the modern educational system as the main lever and the most important tool of modernization in Iran. In this research, the connections between the political philosophy of the Pahlavi government and its educational philosophy, policy and educational planning have been examined in quantitative and qualitative dimensions.

According to this research, the White Revolution made education more widespread among the lower classes of the society, but it could not take over the intellectual pulse of the society, especially the young generation. This educational system could not internalize his principles and values in the young generation, and this became the most important reason for the downfall of the Pahlavi government.

In the book "From Conflict to Compromise" (Karamipour 2018), evolution of the approach of religious institutions in confrontation and conflict with the modern educational system is examined. According to; With the expansion of new schools, increasing the number of students and graduates, modern education was favored and accepted by different sections of the society. Consequently, the clergy accepted the modern educational system as a social reality; Emphasizing the introduction of Islam in the framework of scientific concepts and methods and the establishment of new institutions and organizations for religious propaganda was part of the change in the approach of religious institutions towards modern education and modernization in general.

The book "Research Report on the Image of Women in Elementary Textbooks" (Mohseni 2535), The images drawn of women are examined in terms of position, responsibility, base, themes and categories by which women were described in textbooks. According to the book, women's roles, responsibilities and base in elementary textbooks are focused on home and family; Motherhood and domestic duties are the most important reflective features of women in these books. The women's roles have little social dimension and their appearance is very weak in terms of influencing the environment, accepting social responsibilities and artistic and scientific creativity,

and on the other hand, men have abundant privileges. The roles and positions that describe men are more diverse and are mainly focused on social activities, leadership, construction, efficiency, etc. But women are mostly confined to the confines of the home and family and have executive, not creative roles.

3. Research methodology

To answer this question, a descriptive-analytical method has been used in the framework of the traditional concept of continuity in history, that is, explaining an event by identifying the internal relationships of that event with other events and placing it in its historical context; Therefore, it has been tried to evaluate the goals and objectives of women's educational policies and programs, the motivations related to it, the actions of educational policy makers and the context in which these programs were designed and implemented, and all the events and conditions simultaneously with it, before and after. It should be taken into consideration in order to explain the variable educational policies in the field of women in this period and its discourse developments in textbooks, in order to explain how to identify the ideal female model and its functions in the modernization process of Iran.

4. Findings

According to the studies, "national and patriotic education" as the most basic educational policy of this period along with the concept of "women's freedom" shaped women's educational plans and programs. According to the developments during the revolution, the duty of every Iranian woman was to participate in political and social activities to help the development of the country. Hence, the change in the approach of women's education policies in this era was from the scope of the home and family to the aspects of their social, economic and political activities.

One of the distinctive features of the textbooks of this period was the faint presence of women as mothers and wives, and contrary to the educational plans of Reza Shah's era, the techniques of new motherhood and wives were not the dominant model of the textbooks. This issue affected the educational chapters of FARSI textbooks to the extent that almost women do not have a serious presence in the textbooks of this field and did not find relevance as a lesson model. Unlike Farsi textbooks, the presence of women in SOCIAL STUDIES and RELIGIUSE STUDIES textbooks is relatively bold; Although there was not much coordination between these books; Feminist concepts such as: the assumption of an era known as matriarchy, the dominance of the patriarchal system over various aspects of women's lives and their inferior role at home, the value and

importance of women's social, economic and political role over their domestic role at this time, were among the topics discussed in Books of SOCIAL STUDIES appeared a lot. The national and patriotic education of girls in SOCIAL STUDIES books focused on women leaving the home and family and encouraging their presence in society. Therefore, in the educational chapters of SOCIAL STUDIES textbooks; The western family, free association of men and women, freedom in choosing a spouse, employment of women, university education and specialization, population control and reduction of births, marriage at an older age, etc. are introduced as desirable values and model of a modern society.

The RELIGIUSE STUDIES textbook of this period, unlike SOCIAL STUDIES textbooks and educational plans of Reza Shah's era, do not describe new motherhood and wife, nor do they emphasize the departure of women from the home and family space, but in that mother with traditional and limited traits and characteristic in The privacy of the house is defined and in the subordinate position of the husband described. Most of the titles of RELIGIUSE STUDIES textbooks in the fifties were about the creation of Islamic society; Therefore, familiarizing students with Islamic laws and guidelines for the formation of such a society was the main priority of textbooks in this field.

5. Conclusion

In total, the ideal woman in this period, although she was a mother and a wife, but with work and activities outside the home and political and social participation in order to realize the ideals of the revolution of the Shah and the nation (white) and create a civilized and progressive society in dimensions of Industrial, economic, social and cultural, first of all, she helped her family and then participation in the formation of the foundation of the new structure of Iran.

Keywords: Women education, New Iran, National state, Education, Modern Woman, Educational policies, Educational programs, textbooks.

Bibliography

A collection of new plans for education in the country; administrative and educational revolution, the twelfth principle of the revolution of the shah and nation. (1967). Tehran: ministry of education.

Akbari, mohammad ali. (2004). government and culture in iran (1925-1979). Tehran: simorgh.

- Alam, ensha and the others. (n.d.). hygiene and childcare; for the fifth year of housekeeping.
- Alam, ensha and the others. (n.d.). nutrition; for the fifth year of housekeeping.
- Annual report of iran women's organization. (1975). Tehran: iran women's organization.
- Bigdeloo, reza. (2018). cultural currents of contemporary Iran. tehran: culture and thought.
- Constitution of iran women's organization. (1975). tehran: iran women's organization.
- Conversation with Mrs. Mahnaz Afkhami. (2009-2010). ed: Dehbashi, hossein.
- Formation of knowledge corp. (n.d.).
- Honarmand, manochehr. (1966). pahlavism; the political, economic and social philosophy of the revolution of shah and people. Tehran.
- Iran and the revolution of the shah and nation. (1977). Tehran: ministry of information and turism.
- Iran in Pahlavi era. (1976). Tehran: design and review unit of iran international exhibitions organization.
- Jornal of education. (1963). No 5.
- Jornal of education. (1973). "educational planning and human resources provision". No 7.
- Jornal of education. (1974). "resolution of the 7th educational revolutaion evaluation conference, ramsar-1974". No 1.
- Jornal of education. (1975). "resolution of the 8th educational revolutaion evaluation conference, ramsar- 1975". No 1.
- Karamipour, hamid. (2020). from conflict to compromise; modern education and religious forces in contemporary history of iran. Tehran: negarestan andisheh.
- Majesty Ashraf pahlavi's words. (n.d.). Tehran.
- Menashri, david. (2019). educational system and building modern iran. translate: mohammad hossein badamchi and erfan mosleh, Tehran: hekmat.
- Mohseni, nik chehreh. (1976). research report on the image of woman in the elementary textbooks: on the occasion of fifty years of Pahlavi dynasty. Tehran: iran women's organization.
- Orang, ghodratollah. (1970). The greatness of the iran empire during the era of the reign of the king of kings Ariyamehr. Tehran.
- Pahlavi, mohammad reza. (1966). white revolution. Tehran: emprial library.
- Pahlavi, mohammad reza. (n.d.). toward a great civilization. Tehran: emprial library.
- Parsay, farrokhroo and the others. (n.d.). housekeeping; nursing and chilecare; for girl's sixth technical year. Tehran.
- Ramsar educational revolution evaluation conference. (1968). Tehran: ministry of culture and art.
- Ranjbar omrani, homeyra. (2006). iran womwn's organization. Tehran: institute of contemporary history studies.

- Religious education; for the fifth year of the high school. (1970). Tehran: textbook publishing company.
- Religious education; for the second year of the high school. (1967). Tehran: textbook publishing company.
- Samareh, nahid and mihan bozorgmanesh. (1967). home decoration; for the sixth of housekeeping. Tehran: ministry of education.
- Samareh, nahid and the others. (1967). home decoration; for the fifth year of housekeeping. Tehran: ministry of education press.
- Secondary education in the new education system. (1973). Tehran: department of education.
- Sedigh, eisa khan. (2019). modern iran and its educationasl system. Tehran: institute of culyural and social studies.
- Sheikh, behiyye and the others. (n.d.). family conections; for the fifth year of housekeeping.
- Social education; for the third year of high school. (1973). Tehran: textbook publishing company.
- Social education; the fifth year of high school. (1970). Tehran: textbook publishing company.
- Social education; the first year of high school. (1975). Tehran: ministry of education.
- Social knowledge. (1977). Tehran: ministry of education.
- Social knowledge. (n.d.). Tehran: ministry of education.
- Sociology; first and third of high school. (1978). Tehran: ministry of education.
- Sociology; third year of public high school. (1977). Tehran: ministry of education.
- Stanford, micheal. (2003). an introducing to the philosophy of history. translate: ahmad gol mohammadi, Tehran.
- The dvelopments of the revolution in the decade of the revolution (1972), Tehran: ministry of education.
- The sixth ramsar educational revolution conference. (n.d.). Tehran: the design and review unit of iran's international exhibition organizations.
- Weekly bulletin of iran women's organization. (1971). No 302.
- Weekly bulletin of iran women's organization. (1974). No 342.
- Weekly bulletin of iran women's organization. (1974). No 361.
- Weekly bulletin of iran women's organization. (1974). No 363.
- Weekly bulletin of iran women's organization. (1975). No 409.
- Weekly bulletin of iran women's organization. (1975). No 411.
- Weekly bulletin of iran women's organization. (1976). No 355.
- Weekly bulletin of iran women's organization. (1976). No 402.
- Weekly bulletin of iran women's organization. (1976). No 415.
- Weekly bulletin of iran women's organization. (1976). No 416.

گفتمان مسلط بر نظام آموزشی زنان در ... (حسن زندیه و فاطمه سمیعی) ۱۱۹

Weekly bulletin of iran women's organization. (1976). No 429.

Weekly bulletin of iran women's organization. (1976). No 436.

Weekly bulletin of iran women's organization. (1976). No 444 and 445.

Weekly bulletin of iran women's organization. (1976). No 428.

Weekly bulletin of iran women's organization. (1978). No 495.

Woman and election law. (1974). Tehran: iran women's organization.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

گفتمان مسلط بر نظام آموزشی زنان در کتاب‌های درسی دبیرستانی (۱۳۴۵-۱۳۵۷ ش)

حسن زندیه*

فاطمه سمیعی**

چکیده

گام دوم مدرنیزاسیون در ایران با تدوین مبانی و اصول انقلاب سفید آغاز گشت و با تشکیل سازمان زنان ایران، در سال ۱۳۴۵ ش، طرح‌ریزی سیاست‌های کلان فرهنگی و آموزشی در حوزه‌ی زنان به ضرورتی برای حاکمیت بدل شد. تعلیم و تربیت زنان که پیش‌تر بخشی از برنامه‌ی نوسازی ایران تلقی می‌شد، در این دوره نیز، اهمیت یافت و مورد نقد و بازبینی قرار گرفت. گفتمان نوگرایی عصر رضاشاه که به مفهوم آزادی زن شکل داده و برنامه‌های تربیتی زنان را حول این محور تنظیم کرده بود؛ متأثر از فلسفه‌ی انقلاب سفید و تحولات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی این دوران بود. سؤال مقاله این است که در فضای گفتمانی عصر انقلاب سفید، طرح‌ها و برنامه‌های آموزشی زنان در کتاب‌های درسی از چه رویکرد و ماهیتی برخوردار بوده است؟ برای پاسخ دادن به این پرسش از روش توصیفی - تحلیلی در چارچوب مفهوم سستی پیوستگاری در تاریخ، به بررسی و تبیین سیاست‌گذاری‌های متغیر آموزشی در حوزه زنان در این دوره و تحولات گفتمانی آن در کتاب‌های درسی، جهت تشریح چگونگی هویت‌یابی الگوی زن مطلوب و کارکردهای آن در فرایند مدرنیزاسیون ایران خواهد پرداخت. طبق مطالعات انجام شده، «آموزش ملی و میهنی» به عنوان اساسی‌ترین سیاست آموزشی این دوره در کنار مفهوم آزادی زن به طرح‌ها و برنامه‌های آموزشی زنان شکل داد. با توجه به تحولات

* عضو هیأت علمی گروه تاریخ دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)، zandiyehh@ut.ac.ir.

** کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی از دانشگاه تهران، fateme.s4890@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۱۵

دوران انقلاب، وظیفه هر زن ایرانی، شرکت در فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی برای کمک به رشد و سازندگی کشور عنوان می‌شد؛ از این رو، تغییر رویکرد سیاست‌های آموزشی زنان در این دوران از محدوده‌ی خانه و خانواده به جنبه‌های فعالیت‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی آنان بود.

کلیدواژه‌ها: آموزش زنان، ایران نو، آموزش ملی و میهنی، زن مدرن، سیاست‌های آموزشی، برنامه‌ریزی آموزشی.

۱. مقدمه

۱.۱ بیان مسئله

در سال ۱۳۰۴ ش، دولت پهلوی در شرایطی بر مسند قدرت تکیه کرد که دستیابی به «ایران نو» تنها گفتمان مسلط و یگانه راه نجات به سوی ترقی و پیشرفت محسوب می‌شد؛ این گفتمان، نقطه تمرکز آمال و آرزوهای نخبگان و روشنفکران بود که با مفاهیم اندیشه تجدید تعریف و مفصل‌بندی شد. در نتیجه، برنامه‌های نوسازانه رضاشاه که همراه با رویکردهای غرب‌گرایانه بود؛ از همان ابتدا، اصلاحات آموزشی را مورد توجه قرار داد. این مسأله، نهاد آموزش در ایران را دچار دگرگونی کرد. زنان از ارکان اصلی و لازم برای رشد و ترقی کشور قلمداد گردیدند و خوشبختی ملت ایران، در گرو تربیت آنان دانسته شد. به این ترتیب، زنان به موضوعی برای سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی تبدیل شدند. از این رو، وضع زنان به لحاظ ظاهری، آموزشی، اجتماعی و فرهنگی مورد نقد و بازبینی قرار گرفت. آزادی زن به عنوان بعد اصلی گفتمان نوگرایی، وجه تسمیه طرح‌های آموزشی زنان در دوره رضاشاه بود که در پیوست نقش‌های سنتی زن قرار داشت؛ مادری، همسری و به طور کلی خانه‌داری جدید الگوی غالب درسی در آن زمان بودند و منظور از آزادی زن، آشنایی دختران با رویکردهای علم مدرن در باب شوهرداری، بچه‌داری و امور خانه بود.

با استعفای اجباری رضاشاه از سلطنت و خروج وی از کشور، فرصت مناسبی برای کنش‌گری نمایندگان گفتمان‌های رقیب برای اثرگذاری در سیاست‌های آموزشی پدید آورد. وجود چهره‌های مختلف از طیف‌های چپ‌گرا تا اسلام‌گرا در رأس امور فرهنگی و آموزشی، سبب تغییراتی در رویکردهای آموزشی کتاب‌های درسی شد به طوری که این مسئله سبب شکل‌گیری الگوی زن مدرن در کنار زن مسلمان در کتاب‌های درسی شد.

گفتمان مسلط بر نظام آموزشی زنان در ... (حسن زندیه و فاطمه سمیعی) ۱۲۳

تدوین برنامه انقلاب سفید و تشکیل سازمان زنان ایران، در سال ۱۳۴۵ ش، طرح‌ریزی سیاست‌های کلان فرهنگی و آموزشی در حوزه‌ی زنان، در دستور کار دولت پهلوی دوم قرار گرفت. گفتمان نوگرایی عصر رضاشاه که به مفهوم آزادی زن شکل داده و سیاست‌گذاری‌های زنان را حول این محور تنظیم کرده بود؛ در این دوران، متأثر از فلسفه‌ی انقلاب سفید و تحولات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی بود. با توجه به تحولات دوران انقلاب، وظیفه هر زن ایرانی، شرکت در فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی برای کمک به رشد و سازندگی کشور عنوان می‌شد. افزون بر این، رشد جنبش‌های فمینیستی در این دوران، تأثیرات قابل توجهی بر سیاست‌گذاران حوزه‌ی زنان داشت؛ مسئله‌ی جنس و جنسیت، نظام مردسالار، نقش فرودست زنان و محصور و محدود ماندن آنان در محیط خانه، مذموم شناخته شد و سبب بازتعریف نقش زن، توانایی‌ها و وظایف او در خانواده و اجتماع گردید.

در این مقطع، حکومت برای آماده کردن شرایط اجتماعی و پذیرش عمومی سیاست‌های جدید در جامعه زنان، به یک نیروی حمایت‌کننده نیاز داشت. افرادی که در جمعیت‌های زنان فعالیت می‌کردند و بیشتر در زمره‌ی زنان تجددخواه بودند، نیروی قابل توجهی به شمار می‌رفتند. آن‌ها گرچه در میان قشر محدودی نفوذ داشتند؛ ولی با بهره‌گیری از امکاناتی مانند مطبوعات، سخنرانی و برگزاری تظاهرات با عنوان آزادی و حقوق زنان، در پیشبرد طرح‌های حکومت تأثیر بسزا داشتند. در نتیجه، اجرای طرح‌های انقلاب سفید، هماهنگی حرکت زنان با سیاست‌های دولت، سازماندهی جدیدی را طلب می‌کرد تا اهداف حکومت را در سطح گسترده‌تری در جامعه محقق سازد (رنجبر، ۱۳۸۵: ۹۶-۹۷). بدین ترتیب، در سال ۱۳۴۵ ش، جمعیت‌های مختلف زنان، تحت یک ساختار واحد درآمدند و سازمان زنان ایران را تشکیل دادند. این سازمان گرچه به عنوان یک نهاد غیر انتفاعی شروع به فعالیت کرد؛ اما تحت ریاست اشرف پهلوی و نیابت فریده دیبا (مادر فرح پهلوی) بود و با بسیاری از ارگان‌های دولتی همکاری نزدیکی داشت. از این رو، در تعیین خط مشی آموزشی و تدوین برنامه‌های فرهنگی برای زنان در اواخر حکومت پهلوی، نقش تعیین‌کننده‌ای ایفا کرد. به طوری که بسیاری از برنامه‌های آموزشی سازمان برای زنان، در کتاب‌های درسی نمود یافتند (همان: ۱۱۳).

شاه که در این دوران خود را در اوج قدرت می‌دید، دست به تدوین ایدئولوژی زد که به زعم وی، آخرین بارقه‌های عقب‌ماندگی را از چهره‌ی ایران بزدايد و ایران را به کشوری هم‌تراز با قدرت‌های جهانی بدل سازد. در نتیجه، نقشه‌ی راهی از سوی شاه برای ایران ترسیم گردید. «تمدن بزرگ»، آرمان‌شهری عنوان شد که جامعه‌ی ایران برای رسیدن به آن می‌بایست،

آماده می‌شد. یکی از مهم‌ترین ابزارهای حکومت برای نیل به تمدن بزرگ، نهاد آموزش تعریف گردید. از این‌رو، تغییراتی اساسی در نظام آموزش و پرورش کشور در سال ۱۳۴۵ ش صورت گرفت و محورهای آموزشی خارج از محدوده‌ی خانه و خانواده برای زنان، تعریف شد. این محورهای آموزشی مبتنی بر اندیشه‌ای بود که حکومت از آن با عنوان «آزادسازی زنان» و «اعتلاء مقام زن» یاد می‌کرد؛ تساوی حقوقی زنان با مردان، اشتغال، استقلال اقتصادی و مشارکت هر چه بیشتر آن‌ها در امور سیاسی، اجتماعی و کمک به رشد و سازندگی کشور، برنامه‌های اصلی این آموزش را شامل می‌شد.

از آن جا که بررسی جامع و کاملی از مبانی آموزش و پرورش ایران در دوره پهلوی صورت نگرفته، طبعاً زوایای گوناگون مسئله‌ی آموزش زنان در چارچوب برنامه جدید نوسازی ایران و اهمیت جایگاه آنان در دستیابی به آرمان‌شهر تمدن بزرگ و چگونگی هویت‌یابی الگوی زن مطلوب در این فرایند مورد غفلت واقع شده است. از این‌رو، پژوهش حاضر، در پی پاسخ به این پرسش است که طرح‌ها و برنامه‌های آموزشی دختران و زنان در کتاب‌های درسی دبیرستانی (تعلیمات دینی، تعلیمات اجتماعی، خانه‌داری) این دوره از چه ماهیت، رویکرد و ویژگی‌هایی برخوردار بوده‌اند؟

۲. پیشینه پژوهش

کتاب «نظام آموزشی و ساختن ایران مدرن» (مناشری ۱۳۹۷)، تأثیر نظام آموزشی نوین به عنوان اهرم اصلی، موتور محرک و مهم‌ترین ابزار مدرنیزاسیون در ایران را مورد ارزیابی قرار داده است؛ در این پژوهش، مناسبات و ارتباطات میان فلسفه‌ی سیاسی حکومت پهلوی با فلسفه‌ی آموزشی آن، سیاست و برنامه‌ریزی آموزشی در ابعاد کمی و کیفی بررسی شده است. نویسندگان در این پژوهش، روند ورود آموزش غربی و نقشی که در تغییرات جدید به لحاظ اندیشه‌ای و عملی در نیل به ایرانی نو ایفا کرد، در سه بخش عصر قاجاریه، پهلوی اول و پهلوی دوم تبیین می‌کند. در واقع، کل پژوهش، معطوف به بررسی عوامل شکست این نظام در درونی‌سازی ارزش‌ها و معیارهایی است که این نهاد مطابق آن استوار گشته بود که نهایتاً منجر به سقوط حکومت پهلوی و رویگردانی جامعه از مدرنیسم شد. طبق تحلیل این پژوهش، نقطه‌ی آغاز توجه به نهاد آموزشی منظم و متمرکز از عصر فتحعلی‌شاه آغاز گشت و تا جمهوری اسلامی چند نقطه‌ی عطف مهم را پشت سر گذاشت؛ تأسیس دارالفنون، انقلاب مشروطه و ضرورت ایجاد نهاد آموزشی متمرکز برای انجام اصلاحات و تغییرات عمیق، روی کار آمدن

رضاشاه و دولتی شدن نهاد آموزش و شتاب و توسعه‌ی آموزش و پرورش و سرانجام، عصر انقلاب سفید به عنوان تغییردهنده‌ی فلسفه‌ی شالوده‌ی نظام آموزشی ایران، مهم‌ترین نقاط عطف نظام آموزشی ایران در نظر گرفته شده‌اند. طبق این پژوهش، انقلاب سفید، فراگیرتر شدن آموزش در میان طبقات پایین دست جامعه را سبب شد، اما نتوانست نبض فکری جامعه به ویژه نسل جوان را در اختیار بگیرد. نویسنده تحلیل می‌کند، نهاد آموزشی عصر پهلوی که بر سه شاخصه‌ی سکولاریسیم، مدرنیسیم و ناسیونالیسم استوار بود، آن‌چنان نتوانست اصول و ارزش‌های مد نظر خویش را در نسل جوان درونی کند و همین امر مهم‌ترین علت سقوط حکومت پهلوی شد.

از مهم‌ترین پژوهش‌هایی که به مسئله آموزش نوین و تحولات گفتمانی آن در عصر محمدرضا پهلوی می‌پردازد، کتاب «از ستیز تا سازش» (کریمی پور ۱۳۹۸) است. در این پژوهش، سیر تحول رویکردی نهادهای مذهبی در تقابل و جدال با نهاد آموزشی مدرن مورد بررسی قرار می‌گیرد. طبق تحلیل کتاب؛ با گسترش مدارس جدید، افزایش شمار دانش‌آموزان و فارغ‌التحصیلان، آموزش نوین مورد اقبال و پذیرش اقشار مختلف جامعه قرار گرفت. از طرفی، در این زمان با از میان رفتن انسداد سیاسی، مذهب‌یون (بازاریان، روحانیون و تحصیلکرده‌گان مذهبی) که در عصر رضاشاه سیاست صبر و سکوت را در پیش گرفته بودند، بیشترین کنش‌گری را در عرصه آموزش انجام دادند تا پایگاه فکری خود را در میان مردم از دست ندهند که این امر منجر به تشکیل مؤسسات و آموزشگاه‌های دینی متعدد و افزایش حجم ساعات درسی مربوط به تعلیمات دینی و فوق برنامه‌های دینی در مدارس شد. در نتیجه، روحانیون نهاد آموزشی مدرن را به عنوان یک واقعیت اجتماعی پذیرفتند؛ تأکید بر معرفی اسلام در چارچوب مفاهیم و روش‌های علمی و تأسیس نهادها و سازمان‌های نوین برای تبلیغات دینی، بخشی از تغییر رویکردی نهادهای مذهبی نسبت به آموزش نوین و به طور کلی مدرنیزاسیون بود.

درباره‌ی رویکردهای آموزشی زنان در کتاب‌های درسی این دوره، پژوهش‌های قابل توجهی صورت نگرفته است؛ کتاب «گزارش تحقیق درباره‌ی تصویر زن در کتب درسی ابتدایی» (محسنی ۲۵۳۵) از معدود پژوهش‌ها در این زمینه است. در این کتاب، تصویرهای ترسیم شده از زن به لحاظ موقعیت، مسئولیت، پایگاه، مضامین و مقوله‌هایی که به وسیله‌ی آن، زن در کتاب‌های درسی توصیف شده بودند، مورد بررسی قرار می‌گیرد. نویسنده در این پژوهش، با استفاده از تحلیل جنسیت به نقد تصویر انعکاسی از زن در کتب درسی ابتدایی

می‌پردازد. طبق ارزیابی کتاب، نقش‌ها، مسئولیت‌ها و پایگاه زن در کتاب‌های درسی ابتدایی، معطوف به خانه و خانواده است؛ مادری و وظایف خانگی مهم‌ترین ویژگی انعکاسی از زن در این کتب هستند. وی تحلیل می‌کند، نقش‌های زن، بُعد اجتماعی کمی دارند و سیمای او از جهت تأثیرگذاری بر محیط، قبول مسئولیت‌های اجتماعی و خلاقیت‌های هنری و علمی بسیار فقیرند و در مقابل، مرد از امتیازهای وافری برخوردار است؛ نقش‌ها و موقعیت‌هایی که مرد را توصیف می‌کند، از تنوع بیشتری برخوردارند و عمدتاً معطوف به فعالیت‌های اجتماعی، رهبری، سازندگی، کارآمدی و... هستند. اما زنان، بیشتر در محدوده خانه و خانواده محصورند و نقش‌های اجرایی، نه خلاقانه بر عهده دارند. به همین دلیل، از موقعیت فرودستی نسبت به مردان هم در خانه و هم در اجتماع در برخوردارند. با توجه به رویکرد فمینیستی نویسنده، وی نقش‌ها و ارزش‌های مردانه را دارای برتری می‌داند و بر این باور است، زنان باید سعی کنند به سمت ارزش‌ها و نقش‌هایی که تا پیش از این مردانه قلمداد می‌شدند، حرکت کنند و تا مادامی که زنان در این مسیر حرکت می‌کنند، وجود ارزشمندی دارند. در واقع نویسنده بر این باور است، نقش‌های سنتی زنان ناشی از جامعه‌پذیری و آموزش غلط به آنان است، از این‌رو، بر تساوی مطلق و همانندی میان زن و مرد در نقش‌ها اعتقاد دارد و تمام نقش‌ها و ارزش‌های سنتی زن را تحجر قلمداد کرده و تأکید کتب دبستانی به این نقش‌ها و ارزش‌ها را تثبیت فرودستی زنان در جامعه ایران می‌داند.

۳. تعریف مفاهیم: آزادسازی زنان

این مفهوم، معطوف به دو رویداد در تاریخ معاصر کشور ایران است؛ مراسم رسمی کشف حجاب در ۱۷ دی‌ماه ۱۳۱۴ ش و اعطای حق رأی به زنان در ۸ اسفندماه ۱۳۴۱ ش. «آزادی زن از بند حجاب»، «ورود زن به حیات اجتماعی»، «روز شکستن تبعیض در آموزش و کار و حرفه برای زن»، «روز ارزش نهادن به قدرت‌های خلاقه زن» نمونه‌های آزادسازی زنان در روز ۱۷ دی ۱۳۱۴ ش، عنوان شدند؛ اما «حق انتخاب کردن زن ایرانی»، «حق انتخاب شدن زن ایرانی»، «حق قدم نهادن به حیات سیاسی و اجتماعی»، «حق استفاده از تمام قدرت خلاقه‌ی زن ایرانی» شاخصه‌های آزادسازی زنان در ۸ اسفند ۱۳۴۱ ش، بود. در کل به مجموعه اقدامات حکومت در جهت «مبارزه با سنت‌های دست‌وپاگیر»، «تحصیل زنان»، «برابری حقوقی زنان با مردان» و «آزاد کردن نیمی از اجتماع در بند کشیده شده جامعه به صحنه‌ی فعالیت‌های اجتماعی که تا آن زمان به صورت بانوان حرم و زنان اندرون، عاطل و باطل روزگار

گفتمان مسلط بر نظام آموزشی زنان در ... (حسن زندیه و فاطمه سمیعی) ۱۲۷

می گذرانیدند»، گفته می شد (بولتن هفتگی سازمان زنان ایران، ۲۵۳۶، ش ۴۸۸: ۱ مکرر؛ زن و قانون انتخابات، ۱۳۵۱).

۴. روش پژوهش

روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی - تحلیلی خواهد بود و شیوه‌ی گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای و اسنادی است. برای این منظور هم تبیین‌های صورت گرفته مبتنی بر مفهوم پیوستگاری در تاریخ؛ یعنی تبیین یک رویداد از طریق شناسایی روابط درونی آن رویداد با رویدادهای دیگر و قرار دادن آن در بستر تاریخی خود است. چنین تبیینی به این باور بستگی دارد که رویدادهای مورد بررسی، بخشی از یک تحول کلی موجود در همان زمان در نظر گرفته شود (استنفورد ۱۳۸۲: ۱۴۱). از این رو، سعی شده، غایت و هدف سیاست‌ها و برنامه‌های آموزشی زنان، انگیزه‌های مرتبط با آن، کنش سیاست‌گذاران آموزشی و بستری که این برنامه‌ها در آن طرح و اجرا شدند، ارزیابی شود و همهی رویدادها و شرایط همزمان با آن، قبل و بعد از آن، مورد توجه قرار گیرد.

۵. یافته‌ها

۱.۵ پهلویسم و ایران نو

بدین ترتیب، با آغاز دهه چهل، زمینه‌های لازم برای طرح و اجرای سیاست‌های کلان آموزشی آغاز شد. شاه بر این باور بود که شرایط ملی و بین‌المللی لازم برای انجام انقلاب اساسی و ریشه‌داری که می‌باید اساس جامعه‌ی ایرانی را به کلی تغییر دهد و آن را به صورت اجتماعی هماهنگ با پیشرفته‌ترین جوامع امروزی جهان تبدیل کند، فراهم شده بود و از آن جایی که در آن برهه از لحاظ حیثیت و نفوذ سیاسی و معنوی در اوج خود قرار داشته، توانست با قاطعیت دست به کار تحول اجتماعی عظیمی بزند (پهلوی ۱۳۴۵: ۳). این تحول مبتنی بر ایدئولوژی پهلویسم بود. با استوار شدن زمینه‌های سیاسی و اقتصادی برای سیاست‌گذاری‌های کلان فرهنگی و اجتماعی، حکومت دست به ایجاد ایدئولوژی زد که نویسندگان طرفدار سلسله پهلوی، از آن با عنوان پهلویسم یاد می‌کنند (بیگدلو ۱۳۹۷: ۱۸۳). این مکتب فکری ادعا می‌کرد بر هیچ یک از مکاتب سیاسی که ریشه در پنج اصل فئودالیته، امپریالیسم، لیبرالیسم، دموکراسی و سوسیالیسم دارد، استوار نیست و قدرت خلاقه‌اش از سوسیالیسم بالاتر و آزادی و تساوی

حقوق آن از دموکراسی برتر و نوع نحوه عمل آن از لیبرال‌های افراطی، قوی‌تر و محکم‌تر است. پهلویسم مکتبی است که جامعه را از راهی میان‌بر از فئودالیت به مرحله‌ای بالاتر از سوسیالیسم و دموکراتیسم پارلماناریسم رهبری می‌کند (هنرمند ۱۳۴۵: ۴۹-۵۱).

این انقلاب که در نوزده اصل ارائه شد، تمام مسائل انسانی، اجتماعی، اقتصادی، قضایی، صنعتی، کشاورزی و فرهنگی را مورد توجه قرار داد. سه اصل این انقلاب یعنی اصول ششم، دوازدهم و پانزدهم مربوط به امور آموزشی بود. اصل ششم ناظر بر گسترش سوادآموزی در روستاهای کشور بود که برای این منظور «سپاه دانش» تشکیل شد (تشکیل سپاه دانش بی‌تا: ۱۰-۲۱). اما تحول و پیشرفت بنیادین در کیفیت آموزشی بر عهده‌ی اصل دوازدهم یعنی «انقلاب اداری و آموزشی» بود. در اجرای این اصل، استقرار یک نظام آموزشی مشخص و همه‌جانبه در کشور ضروری تشخیص داده شد (پهلوی بی‌تا: ۱۳۶ و ۱۴۲). زیرا حکومت بر این باور بود، به دلیل سرعت بالای تحولات اقتصادی و اجتماعی، لزوم اعمال روش‌های مدیریت جدید و تربیت انسان‌های تازه‌ای که با روح این انقلاب، هماهنگ باشند و کشور را برای نیل به هدف‌های انقلابی هدایت کنند، ضروری بود (ایران و انقلاب شاه و ملت ۲۵۳۶: ۲۱۲-۲۱۳). از این رو، می‌بایست در «...روحیه و رفتار و ارزش‌ها و اعتقادات مردم نیز تحولی عمیق روی دهد و نسلی جدید به صفات مطلوب که برای زندگی در دنیای امروز آراسته باشد، پرورش یابد» (مجموعه طرح‌های جدید آموزش و پرورش کشور ۱۳۴۶: ۲). شالوده‌ی اصلی سیاست‌های آموزشی کشور را در این دوران، می‌توان در سخنرانی شاه به مناسبت آغاز سال تحصیلی ۱۳۴۳ ش، جستجو کرد:

فرهنگ ایران باید زیرو رو بشود. فرهنگ ما متأسفانه سال‌ها در حال رکود باقی مانده بود. اصول تعلیم ما، کتاب‌های درسی ما تمام باید مطابق آخرین سیستم دنیا با در نظر گرفتن روحیات و شناسائی فرد فرد بچه‌های کشور که در دبستان‌ها و دبیرستان‌ها مشغول هستند، تغییر و تطبیق بکند (همان: مقدمه).

۲.۵ نظام جدید آموزش و پرورش؛ مولود ضرورت‌های انقلاب سفید

در نتیجه نظام آموزش و پرورش کشور، می‌بایست متحول می‌شد؛ نه فقط سازمان و تشکیلات بلکه فلسفه، هدف، برنامه، روش، ابزار آموزشی و سایر عوامل دیگر نیز باید تغییر می‌یافت تا عقب افتادگی‌هایی را که به زعم حکومت از حیث جنبه‌های علمی و فرهنگی در قرن اخیر رخ داده بود، جبران کند و متناسب با پیشرفت‌های ملل متری شود (ایران و انقلاب شاه و ملت

۲۵۳۶: ۲۱۲). مهرداد پلهبد، از وزرای فرهنگ این دوره، تطبیق هر چه سریع‌تر فرهنگ و ایجاد تغییرات مطلوب در افراد و شیوه‌های اندیشه و سلوک مردم را در نظم جدید، امری ضروری تلقی کرد؛ وی بر این باور بود، راز غنای تمدن و فرهنگ ایران‌زمین در عدم شناخت حدود مرز و بهره‌جویی از مظاهر فرهنگی سایر ملل است؛ پس، سبک تمدن و فرهنگ جدید در حین حفظ مبانی و مظاهر فرهنگ و تمدن ملی نه تنها به رشد و تعالی فرهنگ ملی زبانی نمی‌رساند، بلکه موجب تحرک و غنای بیشتر آن می‌شد (اورنگ ۱۳۴۹: ۵۵۲-۵۵۵). از این رو، نظام آموزشی به عنوان یکی از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین نهادهای فرهنگی کشور، باید به صورتی تبدیل می‌شد که از هر حیث با احتیاجات و الزامات نظم جدید هماهنگ شود (پهلوی ۱۳۴۵: ۱۳۴-۱۳۵). از این رو شاه، اوضاع اجتماعی و سیاسی زنان را با منشور جدید اجتماع ایران یعنی اصول انقلاب سفید، مغایر دانست و غیر قابل پذیرش عنوان کرد؛

به کار افتادن روزافزون نیروی فعاله زنان ایرانی در شئون مختلف حیات ملی ایران نه تنها اجتماع ما را روزبه‌روز بیشتر به سطح مترقی‌ترین جوامع جهان نزدیک می‌کند بلکه بنیاد فکری و روحی اجتماع آینده ایران را نیز قوام و استحکام می‌بخشد، زیرا این زنان ایران هستند که باید اصول انقلاب را در ذهن فرزندان خویش یعنی در ذهن آنانی که باید ایران فردا را اداره کنند و به نوبه‌ی خود، مربی نسل‌های آینده باشند، رسوخ دهند. هر چقدر سهم زنان امروز ما در آشنائی با اصول انقلاب ایران و اداره اجتماع نوینی که بر اساس این اصول پی‌ریزی شده است، بیشتر باشد، فرزندانی که در مکتب ایشان پرورش می‌یابند، با آشنایی بیشتر و عمیق‌تری با این اصول پا به صحنه‌ی اجتماع خواهند گذاشت (همان: ۱۱۷).

مهم‌ترین اهداف حکومت پهلوی را از انجام انقلاب آموزشی، می‌توان در مباحث و قطع‌نامه‌های کنفرانس «ارزشیابی انقلاب آموزشی» و گفته‌های شاه به عنوان طراح اصلی هدف‌ها و برنامه‌های کلی کشور دریافت. در اولین کنفرانس انقلاب آموزشی، شاه هدف کلی از انجام این انقلاب را تطبیق خط مشی آموزشی کشور با «مشخصات ملی و شرایط خاص جامعه» ایران و «مقدورات مملکتی از حیث نیروی انسانی و علمی» بیان کرد (کنفرانس ارزشیابی انقلاب آموزشی ۱۳۴۷).

تشکیل کمیته «آموزش فرهنگ ملی و میهنی» از مهم‌ترین مصوبات این کنفرانس‌ها بود. بیشترین مباحث مطرح شده در این نشست‌ها مبتنی بر آموزش اصول ملی و میهنی در محتوا، اهداف و برنامه‌های آموزشی را شامل می‌شد (ماهنامه آموزش و پرورش ۱۳۵۴، ش ۱: ۱۱). این مباحث با عنوان‌های: محیط آموزشی و حس میهن‌پرستی، آموزش ملی و میهنی، آموزش

اصول و مفاهیم رستاخیز در مؤسسات آموزشی، فرهنگ ایران و پیوندهای ملی و... مطرح و خطوط کلی و پایه‌های نظام جدید آموزش و پرورش را شکل داد. در این کنفرانس‌ها مراکز آموزشی، کانون‌های مهم میهن‌پرستی و ترویج آن تلقی شدند (ایران در عصر پهلوی ۲۵۳۵: ۴۹۲-۴۹۳).

آموزش فرهنگ ملی و میهنی به منظور تحکیم مبانی فکری و ملی و ایجاد مصونیت در مقابل آسیب‌های معاصر در نظر گرفته شد. هم‌چنین توضیح و تشریح فرهنگی متناسب با اصول انقلاب سفید، جزو اصول مهم تربیتی مدارس منظور گشت تا دانش‌آموزان را افرادی وطن‌پرست و معتقد به مبانی اخلاقی و میهنی بار آورد (ماهنامه آموزش و پرورش ۱۳۵۴، ش ۱: ۱۱). از این‌رو، آموزش اصول و مفاهیم حزب رستاخیز به منظور آموزش فلسفه انقلاب سفید و آماده کردن دانش‌آموزان برای آن که «خدمت‌گذاران شایسته‌تری برای شاهنشاه و میهن باشند»، در برنامه‌های درسی مدارس گنجانده شد (همان: ۱۶-۱۷).

افزون بر آن، در تدوین اهداف و برنامه‌های نظام جدید آموزش و پرورش کشور، مصوباتی به طور ویژه برای آموزش دختران نیز، در نظر گرفته شد. افزایش میزان فعالیت و اشتغال زنان در زمینه‌های اقتصادی و اجتماعی یک ضرورت ملی دانسته شد و در راستای نیل به این مقصود، برنامه و هدف‌هایی طرح گردید؛ توسعه سریع‌تر و بیشتر آموزش و پرورش عمومی و فنی و حرفه‌ای برای دختران و آموزش‌های اجتماعی به خصوص در روستاها برای ارتقاء دانش عمومی جامعه زنان و افزایش درآمد آنان از جمله این برنامه‌ها بود (ماهنامه آموزش و پرورش ۱۳۵۲، ش ۷: ۲۱). برای این منظور، وزارت آموزش و پرورش با همکاری و همفکری سازمان زنان ایران به هدف‌گذاری و طرح‌ریزی برنامه‌های آموزشی دختران اقدام کردند.

نظام جدید آموزش و پرورش با فرمان رسمی شاه مبنی بر بررسی و تجدید نظر در نظام پیشین آموزشی کشور در آبان‌ماه ۱۳۴۳ ش، آغاز شد. طی جلسات متعدد و کمیسیون‌های گوناگون متشکل از استادان و دانشمندان و صاحب‌نظران تعلیم و تربیت، طرح جدید آموزش و پرورش کشور پی‌ریخته شد. این طرح در سال ۱۳۴۴ ش به معرض قضاوت و اظهار نظر عمومی گذارده شد و از کلیه‌ی صاحب‌نظران و علاقه‌مندان دعوت گردید تا نظرات خود را مستقیماً به وزارت آموزش و پرورش اعلام دارند. سرانجام، طرح تهیه شد و پس از بررسی و تجدید نظر کامل از سال تحصیلی ۱۳۴۵-۱۳۴۶ ش به مورد اجرا در آمد و به تدریج هر سال، یکی از پایه‌های تحصیلی با طرح جدید، تغییر یافت (آموزش متوسطه در نظام جدید آموزش و پرورش ۱۳۵۲: ۱).

۳.۵ آموزش زنان از نگاه سیاست‌گذاران

حکومت پهلوی که به طور ویژه به مسائل زنان توجه می‌کرد، پیشرفت ایران و دستیابی به اهداف مد نظر عصر انقلاب را منوط به تغییرات گسترده در جامعه زنان می‌دانست. از همین رو، مسئله حقوق زن در خانواده و اجتماع بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت؛ رفع حجاب، گسترش آموزش زنان، پذیرش آنان در برخی ادارات دولتی به ویژه آموزش و پرورش، سبب تحولات گسترده‌ای در جامعه زنان شده بود. با توجه به تحولات دوران انقلاب، وظیفه هر زن ایرانی شرکت در فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی برای کمک به رشد و سازندگی کشور عنوان شد (سازمان زنان ایران ۱۳۴۵: ۲۶).

افزون بر این، رشد جنبش‌های فمینیستی در این دوران، تأثیرات قابل توجهی بر سیاست‌ها و برنامه‌های آموزشی زنان گذاشت. امواج حاصل از این گفتمان‌ها بر بخش قابل توجهی از فعالان زن و سیاست‌گذاران آموزشی ایران اثر کرد؛ توجه به نظام پدرسالار و نقش فرودست زنان و محصور و محدود ماندن آنان در محیط خانه مذموم شناخته شد. در همین راستا، شرح حال‌نگاری از زنان نام‌دار ایران به ویژه زنان عصر باستان، بسیار مورد توجه قرار گرفت. به دنبال آن، وضع اجتماعی زن در ایران باستان، سیمای ظاهری، آرایش و پوشش، تعلیم و تربیت، ازدواج و حقوق وی در خانواده، مالکیت، ارث و حقوق سیاسی آنان در عصر باستان در پیوست گفتمان‌های فمینیستی و چپ‌گرا برای تغییر شرایط زنان مورد عنایت قرار گرفت. همین مسئله سبب بازتعریف نقش زن، توانایی‌ها و وظایف او در خانواده و اجتماع شد.^۱

در همین راستا، قانون خدمات اجتماعی زنان مصوب ۱۳۴۷/۴/۱۳ ش به منظور بیشتر سهم کردن زنان در تحولات اجتماعی کشور و در اجرای اصول انقلاب سفید، خدمات فرهنگی، آموزشی، بهداشتی، درمانی و اجتماعی را وظیفه مقدس ملی زنان دانسته و مقرر کرد، این وظیفه در مورد زنانی که دارای گواهینامه‌ی کامل متوسطه و یا مدرک تحصیلی بالاتر هستند، برقرار گردد. این خدمات عبارت بود از: خدمات فرهنگی و آموزشی، پیکار با بی‌سوادی و... به زنانی که برای انجام خدمات مذکور پذیرفته می‌شدند، مقرری ماهانه‌ای نیز، پرداخت می‌شد (اکبری ۱۳۸۳: ۱۸۹-۱۹۰).

اشرف پهلوی به عنوان رئیس افتخاری سازمان زنان ایران و از سیاست‌گذاران مهم این عرصه در سخنرانی به مناسبت سالروز رفع حجاب در ۱۷ دی‌ماه ۱۳۵۰ ش، خاطر نشان کرد که زنان در صف مقدم این انقلاب ملی هستند و بر زنان تحصیل کرده و پیش‌رو واجب دانست تا با توجه به آرمان واحدی که همانا وصل به «تمدن بزرگ» می‌باشد، مانند قطره‌هایی که به هم

می‌پیوندند، دریایی عظیم از همکاری و مددکاری را فراهم سازند. از این‌رو، به همکاری نزدیک وزارت آموزش و پرورش با سازمان زنان در این راستا تأکید کرد (سخنان والاحضرت شاهدخت اشرف پهلوی بی‌تا، ج ۱: ش ۲۸۲-۲۸۶) و بر تمام زنان فرهنگی کشور از آموزگاران و دبیران و زنان دانشگاهی تا کسانی که هر یک به نوعی در پیشرفت برنامه‌های تعلیماتی دختران ایرانی شرکت داشتند، واجب دانست تا با روشن کردن افکار طبقه‌ی زنان، نسبت به جنبش‌های اجتماعی آنان و تلقین حس مسئولیتی که در قبال آن دارند و با تشویق دختران دانش‌آموز به فعالیت‌های داوطلبانه، نقش خطیر خود را به نحو شایسته ایفا کنند. از این‌رو، برای عضویت راحت‌تر دانش‌آموزان و دانشجویان دختر در سازمان زنان ایران، آنان را معاف از پرداخت حق عضویت کرد تا بتوانند در پیشبرد هدف‌های سازمان، کوشش کرده و در آن سهم شونند (همان: ۳۰۳).

در این دوران، مجدداً ایده‌آل‌های تازه‌ای برای زنان ترسیم شد و زن مدرن صورت‌بندی جدیدی به خود گرفت. نگاه به زن، وظایف، جایگاه و نقش او در خانواده و اجتماع، دست‌خوش دگرگونی گردید. وظایف خانوادگی مانند: خانه‌داری، شوهرداری، فرزندآوری و فرزندپروری که جزو رئوس اصلی آموزشی و مهم‌ترین وظیفه زن در برنامه‌های درسی زمان رضاشاه بود، اینک به طور کلی تغییر کرد و مسئولیت‌های جدیدی جای آن را گرفت. وظایف «ملی و میهنی» رکن اصلی مسئولیت‌های جدید زنان را در این دوران شکل می‌داد. فرهنگ مهر، معاون نخست‌وزیر امیرعباس هویدا و رئیس دانشگاه پهلوی شیراز، دو عامل سنت و آموزش اجتماعی نادرست زنان را مانع از قبول مسئولیت‌ها و همکاری و شراکت آنان در ایجاد ساختاری نوین برای ایران به شمار آورد. در نتیجه، مبارزه با آن را در رأس پایه‌های آموزشی زنان و دختران دانست و آموزش سیاسی و اجتماعی در مدارس را از دبستان تا دانشگاه، ضروری عنوان کرد (بولتن هفتگی سازمان زنان ایران ۲۵۳۵، ش ۴۲۸: ۵-۶). تغییر نگاه به وظایف و مسئولیت‌های زن در سیاست‌گذاری‌های جدید تا حدی بود که داریوش همایون، عضو دفتر سیاسی حزب رستاخیز، دو مشکل عمده در راه جامعه‌پذیری و مشارکت هر چه بیشتر زنان در امور سیاسی و رشد و توسعه کشور را خانه‌داری و بچه‌داری عنوان کرد و آن را سبب اسارت زن در خانه دانست (بولتن هفتگی سازمان زنان ایران ۲۵۳۵، ش ۴۴۴ و ۴۴۵: ۴). در همین باره، اشرف پهلوی نیز در سخنرانی مبارزه با سنت‌های دست و پاگیر درباره‌ی زنان را یک اصل دانست (بولتن هفتگی سازمان زنان ایران ۲۵۳۵، ش ۴۳۶: ۲) و بیان داشت، زنان نباید در چارچوب خانه و خانواده محصور بمانند و باید قسمتی از درآمدهای خانواده را تأمین کنند؛

گفتمان مسلط بر نظام آموزشی زنان در ... (حسن زندیه و فاطمه سمعی) ۱۳۳

از این رو، باید وظیفه‌اشان را بشناسند تا از سویی فرزندان شایسته برای جامعه بپروراند و از سویی دیگر، جامعه را برای رسیدن به هدف‌های جدیدش یاری رسانند (بولتن هفتگی سازمان زنان ایران ۲۵۳۷، ش ۴۹۵: ۱).

۴.۵ طرح‌ها و برنامه‌های آموزشی سازمان زنان ایران

هدف از برنامه‌های آموزشی زنان، سهم کردن هر چه بیشتر و گسترده‌تر آنان در پیشرفت و تکامل جامعه نوین ایران و بالا بردن دانش فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی زنان و آگاه کردن آنان به حقوق، وظایف و مسئولیت‌های خانوادگی، اجتماعی و اقتصادی عنوان شد (اساسنامه سازمان زنان ایران، ۲۵۳۲: ۳-۴). به همین دلیل، سازمان زنان برای نیل به این هدف، همکاری نزدیکی با وزارت آموزش و پرورش داشت. محور اصلی برنامه‌های سازمان؛ گسترش آموزش زنان، کار و اشتغال، تنظیم خانواده، تدوین کتاب‌های درسی مناسب، اصلاح قوانین، واگذاری مسئولیت‌های رهبری به زنان در سطوح بالای وزارتخانه‌ها و سازمان‌های دولتی و ... بود (بولتن هفتگی سازمان زنان ایران ۱۳۵۳، ش ۳۴۲: ۵؛ بولتن هفتگی سازمان زنان ایران ۱۳۵۴، ش ۴۱۵: ۲). در همین راستا، در کمیته‌ی بررسی کتاب‌های درسی در سازمان کتاب‌های درسی، سازمان زنان خواستار تجدید نظر در کتاب‌های درسی از دیدگاه تساوی حقوق زن و مرد شد. به نحوی که نقش زن در خانواده و جامعه با تحولات اخیر جامعه ایران هماهنگ گردد و به کودکان تصویری واقعی از زن و نقش او در خانواده و اجتماع بدهند (گزارش فعالیت‌های سازمان زنان ایران، ۱۳۵۳: ۱۵). افزون بر آن، سازمان زنان مبادرت به تشکیل کلاس‌هایی ویژه دانشجویان درباره‌ی نقش زن کرد؛ هدف از تعلیم درس "نقش زن" آشنا ساختن دانشجویان با تاریخ و فرهنگ زن و بررسی علمی در مورد مسائل روانی، اجتماعی و اقتصادی بود که تا کنون موجبات عدم پیشرفت زنان را در اجتماع فراهم آورده بود. در این درس، نظریه‌های مادرشاهی و پدرشاهی، سیاست‌های جنسی و جنسیت‌زده، عامل اقتصادی و تعلیم و تربیت برای حکومت پدرسالاری، عامل اجتماعی و نقش خانواده در شکل‌گیری حکومت پدرسالاری، زور و عوامل روانی در حکومت پدرسالاری، نهضت آزادی زنان در امریکا، سیاست کنترل جمعیت و ... آموزش داده می‌شد (همان: ۸۰-۸۱). به دنبال آن، مهناز افخمی، دبیر کل سازمان زنان ایران در نشست مبنی بر اهمیت آموزش زنان در تحول سیاسی و اجتماعی جامعه گفت:

نظام آموزشی در مدرسه و بیشتر در اجتماع، باید عناصر ارزشی ایدئولوژی مطلوب را بشناسد و بشناساند ... کیفیت و محتوای این آموزش در جامعه و در مدرسه تعیین کننده

چهره‌ی فردای اجتماع ما خواهد بود و زنان آگاه در شکل بخشیدن به این آموزش، نقش اساسی ایفا می‌کنند (بولتن هفتگی سازمان زنان ایران ۲۵۳۵، ش ۴۲۹: ۷).

وی درباره‌ی آموزش زنان در مدارس اظهار داشت که در این دوره سعی شد تا از آموزش سنتی دختران در مدارس، نظیر: خیاطی، آرایش‌گری، گل‌آرایی و... فاصله گرفته شود و مواد درسی نظیر نجاری، کار ساختمان، تعمیر وسایل الکترونیکی و... نیز، منظور شود (دهباشی ۲۰۰۹: ۱۴۹).

بخش عمده‌ای از برنامه‌های آموزشی زنان در این دوران منطبق بر اصول و برنامه‌هایی بود که سازمان ملل متحد طی قطع‌نامه‌هایی در سمینارهای مربوط به زنان تصویب می‌کرد. سازمان زنان ایران یکی از شرکت‌کنندگان ثابت برنامه‌هایی از این دست بود. مبارزه علیه تبعیض زنان و قوانینی که مانع مشارکت هر چه بیشتر آنان در جامعه و تساوی با مردان در زندگی سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی می‌شد، فراهم کردن شرایط لازم برای مشارکت کامل زنان در فعالیت‌های اجتماعی و تأکید بر مسئولیت و اهمیت نقش زن در توسعه اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در سطوح ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی، از خطوط اصلی سیاست‌های سازمان ملل برای زنان بود. مطابق این سیاست‌ها برنامه‌هایی تصویب و به کشورهای عضو ابلاغ می‌شد (بولتن هفتگی سازمان زنان ایران ۱۳۵۳، ش ۳۵۵: ۸). از جمله‌ی این برنامه‌های مصوب، تجدید نظر در کتاب‌های درسی بود تا در آن‌ها مفاهیم تازه‌ای جایگزین تصورات سنتی مردان و زنان گردد؛ مدارس، دانشکده‌ها و دانشگاه‌ها تشویق شدند، برنامه‌های آموزشی و پژوهشی درباره‌ی مسائل مربوط به ترویج برابری زنان و الغای تبعیض و تعصب علیه آنان ترتیب دهند، تهیه کتاب‌هایی درباره حقوق زن، علل تعصب و تبعیض علیه زنان برای دانش‌آموزان و آموزگاران مدارس ابتدایی، متوسطه و مؤسسات علمی بالاتر، تشکیل کنفرانس‌ها، سمینارها و گردهمایی‌های دولتی و غیر دولتی، تطبیق برنامه‌های عمرانی کشورها برای کمک به این اهداف و تساوی حقوقی دختران و زنان با مردان در کلیه مراحل تعلیم و تربیت. وزارت آموزش و پرورش هر کشور موظف شد با ایجاد آموزش مختلط با استفاده از برنامه‌ها، کتاب‌های درسی، آموزش حرفه‌ای و تخصصی یکسان در اختیار زنان و مردان قرار دهد؛ هم‌چنین مقرر شد، اهداف آموزشی و پرورش دختران به گونه‌ای طرح شود که از لحاظ مهارتی تفاوتی با پسران نداشته باشد (بولتن هفتگی سازمان زنان ایران ۱۳۵۰، ۳۶۱ : ۷؛ بولتن هفتگی سازمان زنان ایران ۱۳۵۰، ۳۶۲: ۷؛ بولتن هفتگی سازمان زنان ایران ۱۳۵۴، ۴۱۱: ۴-۷؛ بولتن هفتگی سازمان زنان ایران ۱۳۵۰، ش ۳۰۲: ۳).

در همین راستا سمینارهایی توسط سازمان زنان در ایران تشکیل شد و طی قطع‌نامه‌هایی خطوط کلی این برنامه‌ها شکل گرفت. بخشی از این مصوبات که مربوط به برنامه‌های آموزشی مدارس بودند، عبارتند از: آموزش بهداشت و تنظیم خانواده و مسائل جمعیتی به منظور ایجاد زمینه ذهنی برای نوجوانان کلیه آموزشگاه‌های کشور که بصورت یک واحد کتاب درسی، تجدید نظر در محتوای کتب درسی به منظور آموزش سیاسی، اجتماعی، بهداشتی به زبان ساده و قابل درک برای دانش‌آموزان تا پایان دوره راهنمایی و ایجاد مدارس مختلط، ایجاد تحولی بنیادی در محتوای کتاب‌های درسی و کمک آموزشی به نحوی که پایگاه زن در جامعه نوین ایران با ارزش‌های جدید شناسانده شود و اصل همکاری، تعاون و تساوی حقوق زن و مرد به نحو شایسته عنوان شود (بولتن هفتگی سازمان زنان ایران ۱۳۵۴، ش ۸: ۴۰۹؛ بولتن هفتگی سازمان زنان ایران ۱۳۵۴، ش ۹: ۴۰۲؛ بولتن هفتگی سازمان زنان ایران ۱۳۵۴، ش ۳: ۴۱۶).

۵.۵ طرح‌های آموزشی برای دختران در کتاب‌های درسی

رقابت آزاد در چاپ و تألیف کتاب درسی به مدت بیست سال پس از خروج رضاشاه از ایران، شرایط آشفته‌ای را پدید آورد. از این‌رو، شورای عالی فرهنگ در سال ۱۳۳۵ ش، تصمیم گرفت در تألیف و چاپ کتاب‌های درسی نظامی ایجاد کند؛ اما آشفتنگی و نابسامانی به حدی بود که این اقدامات راه به جایی نبرد. برای سامان‌بخشی به وضع آشفته‌ی کتاب‌های درسی دبیرستان‌ها و به منظور پایان دادن به شکایات چندین ساله‌ی مردم، نیاز به تصمیمات قاطعی از سوی وزارت فرهنگ بود. سرانجام بعد از مطالعات زیاد، راه چاره در این دیده شد که کتاب‌ها را باید وزارت فرهنگ به وسیله‌ی هیأتی تألیف نماید و به سرمایه‌ی خود به چاپ رساند. به عنوان نخستین قدم در راه اجرای این اندیشه، هیأت وزیران در جلسه‌ی مورخ ۱۳۴۱/۱۲/۱۸ به پیشنهاد وزارت فرهنگ، تألیف و چاپ کتاب‌های درسی دبستانی و دبیرستانی را به انحصار وزارت فرهنگ در آورد (ماهنامه آموزش و پرورش ۱۳۴۲، ش ۵: ۶۲). به دنبال تغییر اساسی در ساختارهای نظام آموزشی کشور، محتوا و رویکرد سرفصل‌های آموزشی کتاب‌های درسی نیز، تغییرات قابل توجهی کردند. سازمان زنان ایران در این دوره به عنوان یکی از ارکان اصلی در سیاست‌گذاری‌های آموزشی برای زنان، بر محتوا و سرفصل‌های آموزشی کتاب‌های دبیرستانی تأثیرات قابل توجهی گذاشت.

با تغییر نظام آموزشی ایران در سال ۱۳۴۵ ش و تقسیم مقاطع تحصیلی به سه مقطع ابتدایی، راهنمایی و متوسطه، برنامه و مواد آموزشی نیز دچار دگرگونی‌های اساسی شد و تعداد رشته‌ها

و مواد درسی نسبت به گذشته افزایش کلی یافت (آموزش متوسطه در نظام جدید آموزش و پرورش ۱۳۵۲: ۵-۱۰). تهیه برنامه و تعیین سرفصل‌های هر ماده درسی بر اساس برنامه‌های نوین، منطبق با هدف‌های آموزشی، با توجه به آخرین پیشرفت‌ها و اسلوب جدید کتاب‌نویسی بر عهده دفتر «تحقیقات و برنامه‌ریزی» وزارت آموزش و پرورش قرار گرفت (تحولات انقلاب در دهه انقلاب ۱۳۵۱: ۱۵) بدین ترتیب، نخستین کتاب‌های درسی بر اساس نظام جدید آموزشی، پیش از آغاز سال تحصیلی ۱۳۴۵-۱۳۴۶ ش و آخرین آن‌ها در ابتدای سال تحصیلی ۱۳۵۶-۱۳۵۷ ش، تألیف و منتشر شدند.

۶.۵ تعلیمات دینی

کتاب‌های جدید تعلیمات دینی در مقطع متوسطه از دهه پنجاه در اختیار دانش‌آموزان قرار گرفت؛ سرفصل‌های آموزشی در این کتاب‌ها، حول ایجاد جامعه‌ی اسلامی و مبتنی بر ارزش‌های اسلامی استوار بود؛ طبق این سرفصل‌ها، دین اسلام یک روش و آیین اجتماعی بود که به منظور سعادت انسان‌ها در دنیا و آخرت قوانین و دستورالعمل‌هایی داشت که باید توسط آنان رعایت می‌شد. به همین دلیل، در کتاب‌های دینی سعی بر این بود، دانش‌آموزان را با گوشه‌هایی از آن آشنا سازند. بخشی از کتاب‌های دینی این دوره، شامل قوانین و مقررات اسلامی درباره‌ی ازدواج و روابط زناشویی بود که طبعاً دختران را هم مورد توجه قرار می‌داد. در این کتاب‌ها، پیوسته دانش‌آموزان به ازدواج تشویق شده بودند؛

پیغمبر اکرم (ص) فرمود: نکاح و ازدواج روش من است و هر کس به روش من عمل نکند، باید خود را به من نسبت ندهد و مسلمان نشمارد و نیز از ایشان نقل شده که: هر کس همسری انتخاب کند، از نیمی از خطرات که ممکن است متوجه دین او شود، محفوظ می‌ماند (تعلیمات دینی ۱۳۴۹: ۶-۷).

برای انتخاب همسر به آنان توصیه می‌شد به شایستگی‌های اخلاقی و معنوی به جای ویژگی‌های ظاهری و مالی توجه کنند؛ به ویژه خطاب به دختران جوان تأکید می‌شد، حضرت فاطمه (س) را الگوی خود قرار دهند؛

مگر نه این است که پیروان اسلام به دستور خدا باید رفتار و کردار پیغمبر گرامی را سرمشق زندگی خود قرار دهند. او بانوی بزرگ اسلام فاطمه‌ی زهرا را با کمترین کابین و سهل‌ترین شرایط به ازدواج امیرالمؤمنین علی‌بن‌ابی‌طالب درآورد تا عملاً برای مسلمانان

گفتمان مسلط بر نظام آموزشی زنان در ... (حسن زندیه و فاطمه سمیعی) ۱۳۷

سرمشق بوده باشد و زندگی مشترک را با صفا و صمیمیت و اعتماد و امنیت متقابل آغاز کنند (همان: ۶-۸).

همچنین وظایف زن در برابر شوهرش اطاعت کامل از او در تمام وجوه زندگی بیان شده بود؛

زن با برقراری عقد ازدواج، تعهد کرده است که با شوهر خود به خوش‌خویی و مهربانی رفتار کند و نسبت به وی امین و مورد اعتماد و درستکار باشد و نیز درباره‌ی زناشویی، حقوق شوهر را کاملاً رعایت کند و عدم رضایت او را فراهم نسازد و رفتارش از روی صمیمیت باشد و آن چه را با وظیفه‌ی همسری سازگار نیست، انجام ندهد و خواسته‌هایش معقول باشد و به طور کلی رعایت حال و وضع مرد را بکند (همان: ۱۶).

در یکی دیگر از کتاب‌های تعلیمات دینی این دوره، مبحث ازدواج و خانواده، یک کتاب کامل را به خود اختصاص داده بود؛ در این کتاب، بحث ازدواج در اسلام، طلاق، ازدواج موقت، تعدد زوجات، انتخاب همسر و... با تفصیل بیشتری بیان شده و هدف از ازدواج، علاوه بر ایجاد کانون آرامش برای دو همسر، فرزندآوری و فرزندپروری عنوان می‌شد (تعلیمات دینی ۲۵۳۵: ۱۳-۱۴). هم‌چنین به دانش‌آموزان تأکید فراوان می‌شد، در انتخاب همسر، معیار ایمان و تقوا را بر سایر معیارها در الویت قرار دهند؛ زیرا جامعه‌ی اسلامی یک جامعه‌ی ایدئولوژیک است و دانش‌آموزان باید برای رسیدن به چنین اجتماعی نهایت کوشش و تلاش خود را انجام می‌دادند (همان: ۱۹-۲۲). در همین راستا، از جانب پیشوایان دین به دختران توصیه شده بود از تعیین مهریه‌ی سنگین جداً خودداری کنند؛ زیرا تضمینی برای خوشبختی نبود و دوم این که در رفتار و پوشش خود نهایت دقت را داشته باشند؛

بهترین زنان شما آنانند که: با مهر و محبت باشند. در مراقبت خودشان از نظر حفظ عفت بکوشند. نسبت به شوهر خود حالت نافرمانی و تکبر به خود نگیرند. آرایش و خودنمایی آنان برای شوهرشان باشد. در غیاب او رعایت امانت و حقوق و همسری او را بنمایند. رسوا اکرم (همان: ۲۸).

۷.۵ تعلیمات اجتماعی

موضوعات درسی کتاب‌های تعلیمات اجتماعی در این دوره، نسبت به پیش از انقلاب آموزشی دگرگونی‌های قابل توجهی پیدا کردند. گرچه سر فصل‌های آموزشی در رابطه با

خانواده، ازدواج، انتخاب همسر و... کماکان مشابه گذشته بود؛ اما مباحث آموزشی تفاوت فراوان کرده بودند. در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی پیش از انقلاب آموزشی، فنون مادری و شوهرداری جدید با رویکرد علمی اصلی‌ترین طرح آموزشی بود و انگاره‌های فمینیستی از زن به طور محدود در اواخر دهه سی شمسی وارد کتاب‌ها شد، اما در این دوره، الگوی زن مطلوب به مثابه مادر و همسری مدرن، به حاشیه رفت. با وقوع انقلاب سفید، تغییراتی در سیاست‌های آموزشی زنان رخ داد؛ به دنبال آن، بسیاری از برنامه‌های آموزشی سازمان زنان ایران که به صورت جزوه، کتاب و طرح‌های مختلف آموزشی اجرا می‌شد، کمابیش در کتاب‌های درسی و فوق برنامه‌های دبیرستان‌های دخترانه نمود یافت و یا بر محتوای سرفصل‌های آموزشی تأثیر گذاشت. بیشترین اثرگذاری برنامه‌های آموزشی مد نظر سازمان زنان ایران بر روی کتاب‌های تعلیمات اجتماعی بود.

موضوع خانواده، از سرفصل‌های مهم آموزشی کتاب‌های تعلیمات اجتماعی بود. مقوله خانواده مادرشاهی و نظام پدرسالار و نظریات فمینیستی درباره‌ی نهاد خانواده و جایگاه زن با تفصیل بسیاری طرح شده بودند. نکته‌ی جالب توجه در این مباحث، سلطنت پوران‌دخت و آزرمی‌دخت در دوره‌ی ساسانیان نتیجه‌ی نظام مادرشاهی در عصر باستان عنوان شده بود:

انسان‌های اولیه، خانواده تکامل یافته‌ای نداشتند. خانواده در هر جامعه‌ای تحت تأثیر فرهنگ آن جامعه است و شکل آن برای مردمش قابل قبول و محترم است. اشکال مختلف خانواده عبارتند از: خانواده‌ی هسته‌ای یا زن‌وشوهری. خانواده گسترده. خانواده‌ی پدرنامی. خانواده‌ی پدربومی، خانواده‌ی پدرتباری، که در مجموع خانواده‌ی پدرسالاری نامیده می‌شوند. خانواده‌ی مادرنامی، خانواده‌ی مادربومی، خانواده‌ی مادرتباری، که در مجموع خانواده‌ی مادرسالاری نامیده می‌شوند. خانواده‌ی هسته‌ای: تشکیل شده از یک مرد، یک زن و تعدادی بچه. تا قبل از تشکیل خانواده‌ی جدید. خانواده‌ی هسته‌ای را گاهی مستقل هم می‌گفتند. خانواده‌ی گسترده: وسیع‌تر از خانواده‌ی هسته‌ای است و تشکیل شده از یک مرد، یک زن و بچه‌های آن‌ها. خانواده‌ی پدرسالاری: در این نوع خانواده مرد حاکم مطلق بر خانواده است و زن مثل شی‌ای از اشیای خانواده است و مقام و موقعیتی ندارد، در گذشته‌ی بسیار دور در این نظام، پدر حتی می‌توانست دستور کشتن فرزندان را صادر کند. در این نظام، همه‌ی برتری را برای پدر قبول دارند. خانواده‌ی مادر سالاری: در این نظام نه تنها تسلط در خانواده از آن زنان بوده، حتی سلطنت نیز بر عهده‌ی زنان‌ها و دختران گذاشته می‌شد. پوران‌دخت و آزرمی‌دخت و کیان‌دخت در نظام مادرسالاری به سلطنت رسیدند. در این نظام، مادر در خانواده تسلط کامل دارد و دختران مادر در خانواده می‌مانند

گفتمان مسلط بر نظام آموزشی زنان در ... (حسن زندیه و فاطمه سمیعی) ۱۳۹

و اگر مادر نتواند این مسئولیت را بر عهده بگیرد، این وظیفه به عهده‌ی برادر مادر واگذار می‌شود (جامعه‌شناسی ۲۵۳۶: ۷۰-۷۲؛ دانش اجتماعی ۲۵۳۶: ۸-۱۰).

در همین راستا یکی از علل تعیین مهریه‌ی سنگین توسط دختران در ایران، نابرابری‌های حقوقی و اقتصادی ناشی از نظام پدرسالار جامعه عنوان شد (جامعه‌شناسی ۲۵۳۷: ۱۳۷). اشکال مختلف خانواده و ازدواج به عنوان یکی از مهم‌ترین نظریات فمینیستی - مارکسیستی در کتاب‌های این دوره نیز، مطرح بود؛ طبق این نظریات، خانواده هسته‌ای تنها صورت مقبول از این قرارداد اجتماعی نبود و ازدواج یک زن و مرد امری عام و همیشگی نبوده است؛ از این رو، ازدواج با محارم، ازدواج یک مرد با چند زن، یک زن با چند شوهر و تشکل‌های گروهی از زنان و مردان صورت‌های گوناگونی از ازدواج بوده است. هر چند در این دروس، ازدواج برون‌همسری (ازدواج با بیگانه) مانند جوامع غربی و تک همسرگزینی شیوه مطلوب ازدواج بیان شده بود:

ازدواج یک همسرگزینی - یک زن با یک مرد تشکیل زندگی می‌دهد. متعادل‌ترین و انسانی‌ترین نوع ازدواج است. ... ازدواج چند همسرگزینی - در جوامع اسلامی رایج است و مرد می‌تواند تا ۴ زن داشته باشد. چون در عصر پیغمبر فاصله و شکاف طبقاتی زیاد بوده، به همین دلیل، مردان می‌توانستند زن‌های متعددی داشته باشند ... ازدواج چند شوهرگزینی - ... در این نوع ازدواج، مردی که اول وارد خانه می‌شود، کلاهش را به در خانه آویزان می‌کند و مردان دیگر حق ورود به خانه را ندارند. بچه‌ها از طرف مادر شناخته می‌شوند و ثروت از طرف مادر است و مادر روی بچه‌ها تسلط داشته و تأثیر می‌گذارد. ازدواج‌های گروهی - در این نوع ازدواج، رابطه‌ی آزاد جنسی بین همه وجود دارد (جامعه‌شناسی ۲۵۳۶: ۷۷؛ هم‌چنین ر.ک: جامعه‌شناسی ۲۵۳۷: ۱۳۸-۱۴۱).

طبق سرفصل‌های درسی مرتبط با خانواده عنوان می‌شد، گرچه اهمیت خانواده در سلامت و سعادت جامعه ضروری بود اما به دلیل تغییرات گسترده در زندگی بشر، نقش‌های سنتی سابق، نیازمند تغییر بودند؛

نمی‌توان گفت که شکل خانواده در طول تاریخ به یک صورت باقی مانده است. امروزه برای زن حقوق اجتماعی بیشتری قائلند. مقام زن در جهان امروز خیلی بالاتر رفته است. در شوروی بیشتر زن‌ها کارهای پزشکی و معلمی را انجام می‌دهند. جامعه باید به زن آگاهی لازم را بدهد تا از تغییراتی که برای او داده می‌شود، استفاده صحیح بکند. می‌دانیم که هر قدر زمینه‌ی اقتصاد و زندگی خانوادگی توسط زنان بیشتر اداره شود، قدرت اجتماعی آن‌ها

نیز در خانواده بیشتر خواهد شد و اشتغال در کار خارج از خانه در چگونگی روابط عاطفی آن‌ها با اعضای خانواده اثر می‌گذارد (جامعه‌شناسی ۲۵۳۶: ۷۳).

الگوی مطلوب خانواده در این مباحث، خانواده‌ی غربی بود؛ طبق این درس‌ها، نظام خانواده در ایران در مرحله‌ی انتقالی به سبک خانواده‌های غربی قرار داشت که در آن‌ها ازدواج بین دو نفر کاملاً شخصی و فردی و تا حدودی بی‌ارتباط به خانواده‌هایشان بود؛

آنچه در این جوامع مشخص و قابل ملاحظه است، آشنایی و معاشرت طولانی پیش از ازدواج است که ممکن است سال‌ها طول بکشد و در نظر آنان اجرای مراسم عقد و تشریفات رسمی، مرحله‌ای خاص از یک جریان زندگی مشترک است که با اجرای آن مراسم به نقطه‌ی اوج خود می‌رسد و به صورت دائمی در می‌آید. در غرب، امروز تمام خانواده‌ها از نوع به اصطلاح هسته‌ای‌اند و زن و مرد جوان تازه ازدواج کرده، مستقل و جدا از پدر و مادر زندگی می‌کنند. در بسیاری از جوامع سنتی گذشته یا جوامعی که به اصطلاح جهان سوم نام دارند، در حالی که جوانان به سنت‌ها و شیوه‌های غربی تمایل و گرایش روزافزون نشان می‌دهند، ساخت جامعه و سنت‌های دیرپای خانواده‌ها و جامعه‌ی آنان هنوز، پذیرای این تحول‌ها به طور کامل نیست و در نتیجه، حالت بینابین و کج‌دار و مریزی که به وجود آمده است، یک بحران و مشکل بزرگ اجتماعی است. از اثرات و تجلیات همین بحران، مسئله‌ی معاشرت دختر و پسر، مهریه و جهیزیه و میزان آن‌ها، انجام تشریفات و مراسم ازدواج، میهمانی دادن و یا ندادن و امثال آن‌ها که از مسائل مهم جامعه امروزی ما است (جامعه‌شناسی ۲۵۳۷: ۱۳۲-۱۳۳).

آزادی در انتخاب همسر، روابط آزادانه‌ی میان دختران و پسران و ازدواج‌های برون‌همسری به عنوان شکل صحیح ازدواج در عصر حاضر به دانش‌آموزان معرفی شدند که شاهد مثال آن جوامع غربی بود؛

با تحولات اقتصادی و اجتماعی و فکری، چهره‌ی خانواده‌ی ایرانی تغییرات بزرگی کرده است و با آن که مقررات نکاح و مقررات اسلامی تغییری نکرده است، عوامل جدید که زاینده‌ی اوضاع عصر حاضر است، شکل جدیدی پیدا کرده و شکل خانواده را تغییر داده است. وجدان اجتماعی طبقه آگاه جامعه، تعدد زوجات و ازدواج منقطع را منع می‌کند و برای عامه مردم، قانون جلو این کار را گرفته است. نفوذ تمدن غربی و تحول اقتصاد کشاورزی به صنعتی به خانواده‌ی زن و شوهری، شکل جدیدی داده است. در حال حاضر، محیط شهری با خانه - های کوچک و اقتصاد محدود، اجازه‌ی زندگی خانوادگی پدرسالاری را نمی‌دهد. هر چند که خانواده‌ی پدرسالاری با تخصص‌های جدید در حال

گفتمان مسلط بر نظام آموزشی زنان در ... (حسن زندیه و فاطمه سمیعی) ۱۴۱

تغییر است ولی خانواده‌ی وسیع پدرسالاری باز هم در میان دهات و ایلات فراوان است. در جامعه‌ی شهری دو نوع طرز تفکر وجود دارد، مثلاً نسل سالخورده با آزادی نسل جدید برای انتخاب همسر مخالف است و نسل جدید هم با دخالت آن‌ها در امر انتخاب همسر مخالف می‌کند و باید گفت خانواده‌ی ایرانی در حال تغییر است (جامعه‌شناسی ۲۵۳۶: ۷۴-۷۶).

بر خلاف کتاب‌های تعلیمات اجتماعی پیش از انقلاب آموزشی، دیگر دانش‌آموزان به ازدواج تشویق نمی‌شدند؛ بلکه ادامه تحصیل و اخذ تخصص، مهم و ضروری قلمداد شده بود. از این‌رو، سرفصلی با عنوان «پیش‌رسی ازدواج» به بیان مضرات ازدواج در سنین پایین پرداخت و این رسم را به اسلام نسبت داده بود:

در ایران باستان، چنین رسمی نبوده است و پس از ظهور اسلام، ازدواج‌های زودرس معمول شده است و می‌توان گفت غیر از عرف و عادت و سنت و سلیقه مردها که دختران جوان را بر دختران باتجربه ترجیح می‌دادند، عامل اقتصادی و ترکیب اجتماعی از علل مهم ازدواج پیش‌رس می‌باشد و باتوجه به سال، متوسط ازدواج در کشورهای اروپایی که برای زنان حدود ۲۰ سال به بالا و برای مردان از ۲۵ سال به بالا است، متوجه پیش‌رسی ازدواج در جامعه خود خواهیم بود (همان: ۸۰).

مسئله‌ی حق رأی زنان که در این زمان با توجه به تشکیل کمیته‌هایی در دبیرستان‌های دخترانه به منظور آگاه‌سازی زنان از حقوق سیاسی و اجتماعی خود و تشویق آنان به شرکت فعال در امور سیاسی و اجتماعی، به موضوعی مهم بدل گشته بود، در کتاب‌های دبیرستانی نیز، مطرح و در این زمینه فرهنگ‌سازی می‌شد. مسئله‌ی حق رأی زنان که با عنوان «آزادسازی زنان» از آن یاد می‌شد، از جمله مباحث مهمی بود که در کتاب تعلیمات اجتماعی به آن پرداخته شده بود؛

«آزادی زنان و برابری آن‌ها با مردان برای استفاده از حقوق سیاسی موجب آن خواهد شد که در آینده زنان نیز، مانند مردان در مسئولیت‌های اجتماعی کشور شرکت کنند و موجبات ترقی و تعالی کشور را فراهم آورند» (تعلیمات اجتماعی ۱۳۴۹: ۲۰-۲۱).

سرفصل آموزشی دیگری که در این دوران به طور مداوم در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی تکرار می‌شد، مسئله‌ی جمعیت بود؛ لزوم کنترل جمعیت و تنظیم خانواده از مباحث مهم آموزشی به دانش‌آموزان بود. در این سرفصل‌ها، کنترل جمعیت و کاهش موالید برای دستیابی به رشد و توسعه‌ی اقتصادی و رسیدن به جامعه‌ای مفرح و پیشرفته، لازم و ضروری عنوان

می‌شد (دانش اجتماعی ۲۵۳۶: ۱۴-۱۷؛ تعلیمات اجتماعی ۱۳۵۴: ۴۹-۵۰) برنامه‌های بهداشت، تنظیم خانواده، گسترش تحصیلات عمومی از جمله راه‌های کنترل رشد جمعیت عنوان می‌شدند. در این میان، نقش زنان از همه‌ی گروه‌های اجتماعی برای دستیابی به این هدف، مهم‌تر و سازنده‌تر بیان شد:

امروزه ثابت شده که زنان تحصیل کرده، فرزندان کمتر می‌آورند، زیرا از مسئولیت خود در قبال تعلیم و تربیت و بهبود وضع بهداشتی و زندگی فرزندان خویش به خوبی آگاهی دارند. داشتن فرزندان کمتر، مادران را قادر می‌سازد که بهتر به بچه خود برسند و وقت بیشتری را به فعالیت‌های اجتماعی اختصاص دهند. با توجه خاص به آموزش و پرورش دختران و ایجاد خدمات اجتماعی زنان و نیز ایجاد سپاهیان انقلاب در روستاها در دور افتاده‌ترین نقاط کشور، وسیله‌ی با سواد شدن و آموزش بهداشتی فراهم شده است، تعمیم سوادآموزی و توجه خاص به آموزش و پرورش دختران که مادران فردای خانواده‌ها می‌باشند. توسعه و تعمیم تحصیلات در دوره ابتدایی و متوسطه و عالی و مخصوصاً رایگان شدن تعلیمات در تمام مراحل، علاوه بر اهمیت‌های فوق‌العاده دیگر، تأثیر عمیق و اصولی در مسئله جمعیت دارد زیرا هر چه امکانات تحصیلات عالی و تخصصی بیشتر فراهم شود، سن ازدواج بالاتر می‌رود و هر چه زنان کشور دارای تحصیلات عالی و مهارت و تخصص شوند و ناگزیر ساعات زیادتری را خارج از خانه به خدمات اداری و اجتماعی بپردازند، خود به خود مایل به داشتن فرزند متعدد نخواهند بود (دانش اجتماعی بی تا: ۳۸-۳۹).

از سوی دیگر بر ضرورت ترک افکار و عقاید سنتی در این باره به دانش‌آموزان تأکید می‌گردید؛

در آموزش مسائل جمعیتی مخصوصاً به نوجوانان این نکته‌ی ارزنده را باید فهماند که در فرزندآوری فرقی بین پسر و دختر نیست و هر خانواده باید تعداد فرزندان خود را به نسبت معینی ثابت نگاه دارد و به خیال موهوم برای یافتن فرزند پسر بر تعداد فرزندان ناخواسته‌ی خود نیفزاید و برای خود و اجتماع، دشواری به بار نیاورد (همان: ۴۶).

۸.۵ خانه‌داری

کتاب‌های درس خانه‌داری در این دوره نسبت به پیش از انقلاب آموزشی، تخصصی‌تر و متنوع‌تر گشتند؛ در گذشته مباحثی نظیر بچه‌داری، شوهرداری، پرستاری، چیدمان منزل، آشپزی

گفتمان مسلط بر نظام آموزشی زنان در ... (حسن زندیه و فاطمه سمیعی) ۱۴۳

و... تنها در یک کتاب تحت عنوان خانه‌داری جمع می‌شد، اما در این دوره برای تمام مباحثی که حوزه وظایف خانه را شامل می‌شدند، کتاب و جزواتی مخصوص تدوین شد. در واقع کتاب‌های حوزه درس خانه‌داری در این دوره، بر خلاف گذشته به ترسیم زن، همسر و مادری ایده‌آل نمی‌پرداخت؛ بلکه تنها به تشریح علمی و تخصصی مباحثی می‌پرداخت که حوزه مسئولیت‌های خانه و خانواده را شامل می‌گشت. در نظام‌نامه درس خانه‌داری در نظام جدید آموزش و پرورش، این درس شامل مواد درسی به این قرار تعریف شد: واحد آشپزی، دوزندگی، گلدوزی، طراحی پارچه و لباس، شیرینی‌پزی، بافندگی، بچه‌داری، آرایش، نظافت و تزئین، آداب معاشرت و روابط خانوادگی (مجموعه طرح‌های جدید آموزش و پرورش کشور ۱۳۴۶: ۶۸-۷۰).

در همین راستا، درباره‌ی چیدمان منزل جزواتی منتشر شد که به طور تخصصی به این مسئله در منزل می‌پرداخت؛ آموزش سبک‌های مختلف معماری داخلی خانه، شناسایی کامل خانه و نقشه آن، مشخصات خانه راحت و قابل سکونت، شناخت انواع پوشش کف خانه، انتخاب قالی، پرده و پشت دری برای خانه، تعادل و توازن در چیدمان اتاق خواب و پذیرایی، شناخت انواع پارچه‌های پرده‌ای، مدل‌های مختلف پرده، انواع تخت خواب، تشک، ملحفه و پتو، شناخت و انتخاب ظروف، اثاثیه چوبی و نظافت و نگهداری از آن‌ها، انواع سفره و موارد استفاده از آن، انواع رومیزی، سرویس‌های غذاخوری، چای‌خوری و صبحانه، و... شامل مباحث آموزشی به دختران در رشته خانه‌داری بودند (ثمره و دیگران ۱۳۴۶؛ ناهید ثمره و مهین بزرگ‌منش ۱۳۴۶).

از دیگر کتاب‌های درس خانه‌داری در این دوره، کتاب «خانه‌داری (پرستاری - خانه‌داری - بچه‌داری)» بود. در این کتاب برخلاف کتاب‌های سابق که به مجموعه‌ای از ویژگی‌های خانم ایده‌آل خانه می‌پرداخت، به شرح علمی و زیست‌شناسی بارداری و تغییرات بدن زنان در این دوره، نحوه نظافت و تغذیه بدن در دوره بارداری و مواردی از این دست، توجه کرده بود. هم‌چنین بخش کوچکی از کتاب به نحوه پرورش کودک، تغذیه، لباس، امراض، رفتار با کودک و... اختصاص یافته بود (پارسای و دیگران، بی‌تا؛ عالم و دیگران بی‌تا الف؛ شیخ و دیگران بی‌تا). از دیگر کتاب‌های خانه‌داری در این زمان، جزواتی مربوط به آشپزی بود؛ در این کتاب‌ها به طور تخصصی و با آخرین متد روز به آموزش طبخ برخی غذاهای ایرانی و فرنگی می‌پرداختند؛ آشنایی دانش‌آموزان با مواد غذایی، گوشت‌ها، سبزی‌ها، میوه‌ها، نان‌ها، آموزش انواع پیش‌غذاهای ایرانی و فرنگی، آموزش انواع سس‌ها، انواع دسر، مرباها و غذاهای معروف

ایرانی و فرهنگی از جمله موارد آموزش به دختران در درس خانه‌داری بود (شیخ و دیگران ۱۳۴۶؛ عالم و دیگران بی تا الف).

۶. نتیجه‌گیری

در دو دهه‌ی پایانی حکومت پهلوی به اقتضای شرایط داخلی و بین‌المللی، ایده‌آل‌های جدیدی برای زنان ضرورت یافت. از یک سو انقلاب سفید و ترسیم آرمان‌شهر تمدن بزرگ، و از سوی دیگر، رشد انگاره‌های فمینیستی بر فلسفه‌ی برنامه‌ریزی آموزشی زنان در ایران، تأثیر گذاشت؛ برخلاف دوره پیش از انقلاب سفید، ایده‌آل‌های جدید بر گسترش حوزه‌ی فعالیت‌های زن از محدوده‌ی خانه و خانواده به بیرون از آن معطوف بود و پیوسته بر اشتغال، استقلال اقتصادی و مشارکت زنان در ساختار نوین ایران به عنوان یک فعال اقتصادی و اجتماعی تأکید می‌شد.

از ویژگی بارز کتاب‌های درسی این دوره، حضور کم‌رنگ زن به مثابه مادر و همسر بود و هم‌چون طرح‌های آموزشی عصر رضاشاه، فنون مادری و همسری جدید، الگوی غالب کتاب‌های درسی نبودند. این مسئله بر سرفصل‌های آموزشی کتاب‌های درسی فارسی تأثیر گذاشت تا جایی که تقریباً زنان در کتاب‌های درسی این حوزه حضور جدی ندارند و به عنوان الگوی درسی موضوعیت نیافتند. بر خلاف کتاب‌های فارسی، حضور زنان در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی و تعلیمات دینی نسبتاً پررنگ است؛ هرچند هماهنگی رویکردی چندانی میان این کتاب‌ها وجود نداشت؛ انگاره‌های فمینیستی چون: فرض دورانی موسوم به مادرشاهی، سلطه‌ی نظام مردسالار بر وجوه مختلف زندگی زنان و نقش فرودست آنان در خانه، ارزش و اهمیت یافتن نقش اجتماعی، اقتصادی و سیاسی زنان بر نقش خانگی آنان در این زمان، از جمله مباحثی بودند که در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی نمود بسیار یافتند. آموزش ملی و میهنی دختران در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی بر خروج زنان از فضای خانه و خانواده و تشویق حضور آنان در جامعه تمرکز داشت. از این‌رو، در سرفصل‌های آموزشی کتاب‌های تعلیمات اجتماعی؛ خانواده غریبی، معاشرت آزادانه مردان و زنان، آزادی در انتخاب همسر، اشتغال زنان، تحصیلات دانشگاهی و اخذ تخصص، کنترل جمعیت و کاهش مولید، ازدواج در سنین بالاتر و... به عنوان ارزش‌های مطلوب و الگوی مطلوب یک جامعه مدرن معرفی می‌شود.

کتاب‌های تعلیمات دینی این دوره، بر خلاف کتاب‌های تعلیمات اجتماعی و طرح‌های آموزشی عصر رضاشاه، نه به توصیف مادری و همسری جدید می‌پردازد و نه بر خروج زنان از فضای خانه و خانواده تأکید می‌کند، بلکه در آن مادر با صفات و خصوصیات سنتی و محدود

گفتمان مسلط بر نظام آموزشی زنان در ... (حسن زندیه و فاطمه سمیعی) ۱۴۵

در حریم خانه و در مقامی تابع شوهر تعریف و توصیف می‌گردد. بیشتر سرفصل‌های کتاب‌های تعلیمات دینی در دهه پنجاه حول ایجاد جامعه‌ی اسلامی بود؛ از این‌رو، آشناسازی دانش‌آموزان با قوانین و دستورالعمل‌های اسلامی جهت تشکیل چنین جامعه‌ای الویت اصلی کتاب‌های این حوزه را شکل می‌داد.

روی هم رفته، زن ایده‌آل در این دوره، گرچه مادر و همسر بود، اما با کار و فعالیت بیرون از خانه و مشارکت سیاسی و اجتماعی در راستای تحقق بخشیدن به آرمان‌های انقلاب شاه‌وملت (سفید) و ایجاد جامعه‌ای متمدن و پیش‌رو عصر خود در ابعاد صنعتی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در وهله اول به خانواده‌ی خود و سپس در شکل‌گیری بنای ساختار نوین ایران مشارکت می‌کرد.

پی‌نوشت

۱. درباره‌ی موج زن‌گرایی در این دوران، رک: پری شیخ‌الاسلامی، زنان روزنامه‌نگار و اندیشمند ایران، بی‌جا: بی‌نا، ۱۳۵۱؛ پری شیخ‌الاسلامی، زن در ایران و جهان، تهران: روزنامه جهان زنان، ۱۳۵۱؛ غلام‌رضا انصاف‌پور، قدرت و مقام زن در ادوار تاریخ، تهران: کانون کتاب، ۱۳۴۶؛ ابوتراب رازانی، زن در دوران شاهنشاهی ایران، تهران: مدرسه عالی دختران ایران، ۱۳۵۰؛ آذر رهنما، نقش و تحول روانی زن ایرانی طی تاریخ کهن سال ایران، بی‌جا: بی‌نا، بی‌تا؛ خدیجه دادخواه، مقام زن در ایران تا عصر انقلاب، بی‌جا: بی‌نا، ۲۵۳۵؛ بی‌تا؛ فرخ‌رو پارسای و دیگران، زن در ایران باستان، تهران: شرکت سهامی افست، ۱۳۴۶. هم‌چنین درباره‌ی شکل‌گیری تاریخ‌نگاری مبتنی برگفتمان‌های فمینیستی در این دوران رک: موسوی، سارا (۱۳۹۸)، «نقد تاریخ‌نگاری درباره‌ی زنان در ایران»، استاد راهنما: داریوش رحمانیان، کارشناسی ارشد، تهران: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، صص ۱۱۴-۱۲۵.

کتاب‌نامه

- اساسنامه سازمان زنان ایران (۲۵۳۲). تهران: سازمان زنان ایران.
- زن و قانون انتخابات (۱۳۵۱). تهران: سازمان زنان ایران.
- گزارش سالانه سازمان زنان ایران (۱۳۵۳). تهران: سازمان زنان ایران.
- استنفورد، مایکل (۱۳۸۲)، درآمدی بر فلسفه تاریخ، ترجمه احمد گل محمدی، تهران: نی.

۱۴۶ پژوهش‌نامه زنان، سال ۱۳، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۱

اکبری، محمدعلی (۱۳۸۳)، دولت و فرهنگ در ایران (۱۳۰۴-۱۳۵۷ ش)، تهران: سیمرخ.
اورنگ، قدرت‌الله (۱۳۴۹)، عظمت شاهنشاهی ایران در عصر سلطنت شاهنشاه آریامهر، تهران: بینا.
ایران در عصر پهلوی (پیشرفتهای فرهنگی و هنری) (۲۵۳۵)، تهران: واحد طرح و بررسیهای سازمان
نمایشگاههای بین‌المللی ایران.

ایران و انقلاب شاه و ملت (۲۵۳۶)، تهران: وزارت اطلاعات و جهانگردی.
آموزش متوسطه در نظام جدید آموزش و پرورش (۱۳۵۲)، تهران: اداره کل آموزش و پرورش تهران.
بولتن هفتگی سازمان زنان ایران (۱۳۵۵)، ش ۳۵۵.

بولتن هفتگی سازمان زنان ایران (اردیبهشت ۱۳۵۰)، ش ۳۰۲.

بولتن هفتگی سازمان زنان ایران (اردیبهشت ۲۵۳۵)، ش ۴۲۸.

بولتن هفتگی سازمان زنان ایران (اردیبهشت ۲۵۳۵)، ش ۴۲۹.

بولتن هفتگی سازمان زنان ایران (آبان ۱۳۵۳)، ش ۳۶۱.

بولتن هفتگی سازمان زنان ایران (آبان ۱۳۵۴)، ش ۴۰۹.

بولتن هفتگی سازمان زنان ایران (آذر ۱۳۵۳)، ش ۳۶۳.

بولتن هفتگی سازمان زنان ایران (آذر ۱۳۵۴)، ش ۴۱۱.

بولتن هفتگی سازمان زنان ایران (تیر ۱۳۵۳)، ش ۳۴۲.

بولتن هفتگی سازمان زنان ایران (تیر ۲۵۳۵)، ش ۴۳۶.

بولتن هفتگی سازمان زنان ایران (خرداد ۲۵۳۷)، ش ۴۹۵.

بولتن هفتگی سازمان زنان ایران (دی ۱۳۵۴)، ش ۴۱۵.

بولتن هفتگی سازمان زنان ایران (دی ۱۳۵۴)، ش ۴۱۶.

بولتن هفتگی سازمان زنان ایران (مرداد و شهریور ۲۵۳۵)، ش ۴۴۴ و ۴۴۵.

بولتن هفتگی سازمان زنان ایران (مهر ۱۳۵۴)، ش ۴۰۲.

بیگدلو، رضا (۱۳۹۷)، جریانهای فرهنگی ایران معاصر (۱۳۴۰-۱۳۵۷ ش). تهران: سازمان انتشارات
پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

پهلوی، محمدرضا (۱۳۴۵)، انقلاب سفید، تهران: کتابخانه سلطنتی.

پهلوی، محمدرضا (بی‌تا)، به سوی تمدن بزرگ، تهران: کتابخانه پهلوی.

تحولات انقلاب در دهه انقلاب، (۱۳۵۱)، تهران: وزارت آموزش و پرورش.

تشکیل سپاه دانش (بی‌تا)، بیجا: بینا.

تعلیمات اجتماعی؛ سال اول دبیرستان (۱۳۵۴)، تهران: وزارت آموزش و پرورش.

گفتمان مسلط بر نظام آموزشی زنان در ... (حسن زندیه و فاطمه سمیعی) ۱۴۷

تعلیمات اجتماعی؛ برای سال پنجم دبیرستان (۱۳۴۹)، تهران: شرکت سهامی طبع و نشر کتابهای درسی ایران.

تعلیمات اجتماعی؛ برای سال سوم دبیرستانها (۱۳۵۲)، تهران: شرکت سهامی طبع و نشر کتابهای درسی ایران.

تعلیمات دینی؛ برای سال پنجم دبیرستان (۱۳۴۹)، تهران: شرکت سهامی طبع و نشر کتابهای درسی ایران.

تعلیمات دینی؛ برای سال دوم دبیرستان (۱۳۴۶)، تهران: شرکت سهامی طبع و نشر کتابهای درسی ایران. ثمره، ناهید و دیگران (۱۳۴۶)، تزئین منزل (برای سال پنجم خانه داری)، تهران: وزارت آموزش و پرورش.

ثمره، ناهید و میهن بزرگمنش (۱۳۴۶)، تزئین منزل (برای سال ششم خانه داری)، تهران: وزارت آموزش و پرورش.

جامعه شناسی؛ سال اول و سوم دبیرستان؛ آموزش فنون بازرگانی و حرفهای و کودکیاری (۲۵۳۷)، تهران: وزارت آموزش و پرورش.

جامعه شناسی؛ سال سوم متوسطه عمومی - فرهنگ و ادب، آموزش خدمات کودکیاری (۲۵۳۶)، تهران: وزارت آموزش و پرورش.

دانش اجتماعی؛ سال اول آموزش متوسطه عمومی - علوم انسانی (۲۵۳۶)، تهران: وزارت آموزش و پرورش.

دانش اجتماعی؛ سال چهارم آموزش متوسطه عمومی - اقتصاد اجتماعی (بیتا)، تهران: وزارت آموزش و پرورش.

دهباشی، حسین (تدوین) (۲۰۰۹-۲۰۱۰)، گفتگو با خانم مهناز افخمی؛ پروژهای تاریخ شفاهی و تصویری ایران. واشنگتن: بینا.

رنجبر عمرانی، حمیرا (۱۳۸۵). سازمان زنان ایران، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

سازمان زنان ایران (۱۳۴۵)، سالنامه سازمان زنان ایران، تهران: بهمن.

سخنان والا حضرت شاهدخت اشرف پهلوی (به مناسبت سال بین المللی زن ۱۹۷۵) (بیتا)، تهران: بینا. ششمین کنفرانس انقلاب آموزشی - رامسر، شهریور ۲۵۳۲. (۲۵۳۵)، مندرج در ایران در عصر پهلوی (پیشرفتهای فرهنگی و هنری)، تهران: واحد طرح و بررسیهای سازمان نمایشگاههای بین المللی ایران.

شیخ، بهیه و دیگران (۱۳۴۶)، طباحی (برای کلاسهای چهارم، پنجم و ششم خانه داری)، تهران: شرکت سهامی طبع و نشر کتابهای درسی ایران.

شیخ، بهیه و دیگران (بی‌تا)، روابط خانوادگی (برای سال پنجم خانه داری)، بیجا: بی‌تا. صدیق، عیسی‌خان (۱۳۹۷). ایران مدرن و نظام آموزشی آن، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

عالم، انشاء و دیگران (بی‌تا الف)، بهداشت و بچه داری (برای سال پنجم خانه داری)، بیجا: بی‌تا. عالم، انشاء و دیگران (بی‌تا ب)، تغذیه (برای سال پنجم خانه داری)، بیجا: بی‌تا. فرخرو پارسای و دیگران (بی‌تا)، خانه داری؛ پرستاری - بچه داری (برای سال ششم فنی دختران)، تهران: وزارت آموزش و پرورش.

کرمی‌پور، حمید (۱۳۹۸). از ستیز تا سازش؛ آموزش نوین و نیروهای مذهبی در تاریخ معاصر ایران، با تکیه بر عصر محمدرضاشاه پهلوی (۱۳۲۰-۱۳۵۷)، تهران: نگارستان اندیشه. کنفرانس ارزشیابی انقلاب آموزشی رامسر (۱۳۴۷)، تهران: وزارت فرهنگ و هنر. ماهنامه آموزش و پرورش (۱۳۴۲)، ش ۵.

ماهنامه آموزش و پرورش (فروردین ۱۳۵۲)، «برنامه‌ریزی آموزشی و تأمین نیروی انسانی»، ش ۷. ماهنامه آموزش و پرورش (مهر ۱۳۵۳)، «قطعنامه هفتمین کنفرانس ارزشیابی انقلاب آموزشی، رامسر - شهریور ۲۵۳۳»، ش ۱.

ماهنامه آموزش و پرورش (مهر ۱۳۵۴)، «قطعنامه هشتمین کنفرانس ارزشیابی انقلاب آموزشی، ۸ تا ۱۳ شهریور ۱۳۵۴ - رامسر، ش ۱.

مجموعه طرح‌های جدید آموزش و پرورش کشور (انقلاب اداری و آموزشی اصل دوازدهم انقلاب شاه و ملت) (۱۳۴۶)، تهران: وزارت آموزش و پرورش.

محسنی، نیک‌چهره (۲۵۳۵)، گزارش تحقیق درباره ی تصویر زن در کتب درسی ابتدایی؛ به مناسبت پنجاه سال شاهنشاهی دودمان پهلوی، تهران: سازمان زنان ایران.

مناشری، دیوید (۱۳۹۷). نظام آموزشی و ساختن ایران مدرن، ترجمه محمدحسین بادامچی و عرفان مصلح، تهران: حکمت.

هنرمند، منوچهر (۱۳۴۵)، پهلویسم (فلسفه سیاسی - اقتصادی - اجتماعی انقلاب شاه و مردم)، تهران: بی‌تا.